Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың политикалыг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 76 (14800) 1992 чылдың апрель 18, суббота Солунга ат салган шагы 21.45. Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинде

Чоокта чаа Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге оларны тургузары дээш төлевирни чурумчудар болгаш уруглар албан-черлерин сан-хөө талазы-биле деткиир дугайында тускай доктаалды хүлээп алган.

Бүдүрүлгелер, организациялар, албан черлери чер-чер Советтериниң балансызында турар школа назы четпээн уруглар албан черлеринге уруглар тургусканы дээш адаптелериниң төлээр акшазын 1992 чылдың апрельдиң 1-ден эгелээш, уругларга чарыгдалдарынын 20 хуузундан хөй эвести, үш болгаш ооп-даа хөй уруглардыг ада-нелер — 10 хуузундан хөй эвести төлээрин ук доктаалда айыткан.

Уруглар албан черлеринге хөлези төлээринге чингелделер болгаш компенсациялар эргежок чугула өг-бүлелерни тодарадырын Кызыл хоорку-комунга, райкүүскомнарга даскан. Республиканың үлетпүр, бүдүрүлге каттыжышкыннары болгаш совхозтары уруглар албан черлерин аъш-чем продуктулары-биле керээ ёзугаар дорт хандырар апаар.

Школа назы четпээн уруглар албан черлериниң хандырылгазының талазы-биле саналашкыннарны республиканың Сан-хөө министерствозу дарый кылыр ужурлуг. Ону 1992 чылдың бюджединге айтыр.

БАЗА КАТАП ХЛЕБ, ООҢ ӨРТЭЭНИҢ ДУГАЙЫНДА

Чүгле бисте, Тывада эвес, харын база Россияда-даа рынок экономиказы бодунуң хайыра чок ужур-дүрүмүнүң негелделерин салып эгелей бергени билдингир. Ынчангаш чүгле бистиң эвес, өске-даа заводтарның кылып үндүрүп турар продукциязының өртээ улгаткан.

Ооң кол-ла чылдагааны — хлеб продукциязын бүдүрүринге чарыгдалдарның дыка өскени. Чижээ, бистин завод 1 квт. электроэнергия өртээн 2-ле көпеек-биле төлеп турган болзувусса, ам 47 көпеекти бээр ужурга таваржып турар бис. Ынчаарга 1 кг. дээди сорттун далганын ам 8 рубльден 13 рубль чедир өртек-биле садып ап турар бис. Ооң ангыда дээди сорттун далганын бистин республикада дээрбелеп кылбайн турар болганындан ону Тывадан өске ырак черлерден сөөртүп ап турар болгай бис. Бо сорттун далганының бир килограммы-ла 8 рубль болганда, чангыс булканы быжырарга, ооң өртээ 9 рубль 67 көпеек чеде бээр. Ол ышкаш 13 рубльдин далганындан хлеб быжырарыска, бир булканың магазинге өртээ — 15 рубль 20 көпеек болур, бир кг. ажыкты өртээ 120 рубль, чигириниг — 65 рубль дээш ооп-даа ынай. Дээди сорттун далганындан быжырган хлебти хостуг өртектер-биле садып турар, ынчаарга «Подольская» дээр далгандан кылган хлебти чигеткен өртектер-биле садып турар бис. Ол далганны быжырарынга чарыгдал 6 рубль 22 көпеек турда-ла, бистер ону 5 рубль 24 көпеекке садып турар бис. Бо далганың бир килограммы 7-8 рубль бооп турда-ла, немелде төлевир республика бюджединден кирип турар. Бо далгандан кылган хлеб-булочка кылыгларын хереглекчилерге, студентилер болгаш школалар столоваяларынга, буфеттерге ындыг чиик өртек-биле садып турар.

Бир эвес кызыл-тастан тырттырган 1 болгаш 2-ги сорттун далганын, а ол ышкаш кызыл-тас-биле көк-тарааны холуп каан далганны биске бээр болза, олардан быжырган хлеб-булочка кылыгларының өртээн чигедип болур. Ону Россия Федерациязының чазааның бо чылдың марттың 7-де хүлээп алган доктаалында чөпшээрээн.

Кызылдың дээрбе комбинадында үстүнде айыткан бедик сорттуг далганны тырттырбайн турар. Чүгле «Подольская» дээр далганы кылып турар. Чүге дээрге күрүнеге эвээш тараа саттынганындан ол чедишпейн турар. Бир эвес бо 1992 чылда дүжүт улуг болур болза, хлебтин садар өртээ чигеп болур.

Кылган хлеб продукцияларын чаа турда, шалыпкын садары чоннга дыка таарымчалыг. Ону чедип алырда, завод тускай магазиннерлиг болза эки. Амдыызында бистер Кызылда 2, Бай-Хаакта болгаш Чадаанада 1-1, Ак-Довуракта 2 магазиниг бис. Ол ам-даа эвээш дээрзи билдингир. Ынчангаш кандыг-бир бүдүрүлге болгаш организация-даа хлеб быжырар бичин пекарня кылып алыксаар болза, бистер оларга деткимче-дузаламчыны чедирип болур бис. Амдыызында чүгле Тере-Хая суурнуң «Тыва» совхозу бистин-биле керээ чарган. Ындыг пекарняларның төлевилелдерин тургусчуп, дериг-херекселлерин-даа тыпчып берип болур арга бисте бар. Элдептиг чүве, бистер республиканың райкүүскомнарынче ындыг сүмелиг чагааларны чорударывыска-даа, амдыгаа чедир харыылар келбейн турар.

Бисте бир чаа чүүл болза Бай-Хаактың тараа хүлээп алыр черин садып алганывыс болур. Бисте чаа чүүлдер шору көстүп кээп турар. Анаа бистер чиг далганны, а ол ышкаш хоорган арбайны, кызыл-тасты болгаш тарааны-даа белеткээр планныг бис. Ол черле болдунуп болур. Чижээ, Кызылда арбайдан, кызыл-тастан далган соктаар бичин цехти кылып алдывыс. Ынчангаш организациялар болгаш хуу-даа кижилер боттарының тараазын сөөртүп келгеш, керээ ёзугаар кылдыртып ап болур. База бир чугаалап каар чүве болза, үр чылдарда чугаалап-ла келгенивис макарон кылыр цехти удавас ажыглалга киирер дээш бүгү күштү салып турывыс болур.

Сарыг-оол КЫЗЫЛ-ООЛ.
Тыва Республиканың Хлеб быжырар болгаш макарон кылыр бүдүрүлгелер каттыжышкынының кол инженери.

Республика амыдыралындан

«АРБАЙ-ХООР» АЛДАП ЧОРААН

Чер-черлерде агитбригадалар часкы хову ажылдарынга киржир механизаторларга болгаш ажылдакчыларга боттарының чаа программалар-лыг концерттерин белеткеп турар.

Кызыл районуң Культура бажыңының «Арбай-Хоор» агитбригадазы Терлиг-Хаяга аалдап чораан. Композитор Солаан Базыр-оол боду баяны-га үдевишаан, бодунуң өөнүн ээзи-биле чараш ырлааш барган. Бот-тывынгыр композитор Кара-Кат Ооржак тыва кожамыктарны солун кылдыр күүсеткен. Көрүкчүлер катап-катап дилеп, адыш часкаашкыннары-биле уткаан.

Б. Ооржак «Катты бажы каткан эвес» деп баштак чугааны чедингир ойнаан. Александр Саая баштак чугааларны, орус, тыва ырларны күүсеткен.

«Арбай-хоор» агитбригадазының кежигүннери черле шуптуу чараш программалыг болгаш эки ойнаарлар чорду.

Дутар-оол ДУВАНОВ.

ЧАА ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЕРИ

Сибирьниң культура болгаш эртем тову болур улуг хоорай Новосибирскиниң социал башкарылганың болгаш политологияның институдунуң баазазында чаа өөредилге чери ажыттынган.

Ол өөредилге чери ам Россия Федерациязының чазааның чанында Кол эргелелдиг күрүне албан черлеринге ажылдаар тускай эртемниг специалистерни белеткээр талазы-биле Сибирьде кадрлар төвү деп адаар.

Бо өөредилге төвүнге күрүне болгаш муниципалдыг эргелеп-башкарылганың база ол ышкаш бюджеттиг бүдүрүлгелер экономиказының болгаш эрге-хоойлунуң талазы-биле тускай эртемниг-лерни белеткеп үндүрер. Анаа журналистика талазы-биле лекцияларны номчуур.

Сибирьниң кадрлар төвүнге өөренирниң хуусаазы беш чыл.

Конкурстуг шылгалдалар бо чылдың чеди айның ортаа үезинде эгелээр.

ЧОЛААЧЫЛАР БЕЛЕН

Часкы хову ажылдарынга бүгү техниканы белеткеп алырга, ажылдаарынга таарымчалыг болгаш кыска хуусаада чаштырылганы доозар.

Таңды районуң «Россия» совхозунда 43 автомашина бар. Ам бо хүннерде хову ажылдарынга 23 автомобиль белен. Амдыызында ийи бензовоз, бир автобус база бир машина септеттинмээн. Артыс кезектер чогу-биле туруп турар.

Эрткен чылын часкы хову ажылдарынга кывар-чаар материалдарны ийи «КамАЗ» сөөртүп турган. Бо чылын бир «КамАЗ» шуут үрелген. Ооң орнунга «ЗИЛ» машинаны быжыглаар.

Совхозта эки ажылдыг чолаачылар-ла хөй. Оларга Юрий Оюн, Василий Морозов, Алик Сувак, Георгий Жуков болгаш өскелер-даа хамааржыр. Эки ажылдыг чолаачыларга совхозтуң ажылчыннары бүзүрээр.

РФ-ниң улус депутаттарының VI Съездизи

МОСКВА, апрель 16. (РосИТА-СЧТА-ның парламент корр.). Россия — бо күрүнени моон соңгаар ынча деп адаар. Улус депутаттарының Съездизиниң хүлээп алганы ындыг шиитпирни Россияның Конституциязынга киир бижээн. Депутаттар ол шилиг-леге туруп кээп, адыш часкап, байыр чедирген.

Республиканың адының чеди анги хевирлериден шилиттинип, бадылаашкынга күштүг болганы «Россия» деп ат болган. «Ол дээрге бо чурттуң шаг-шагдан бээр ады ындыг турган, ону эгидер керек» — деп, кол санал ындыг янзылыг уткалыг болган. Ат барымдаалаан бадылаашкынга ол дээш 871 депутат бадылаан. «Россия Федерациязы (Россия)» деп ат дээш 497, «Россия (Россия Федерациязы)» деп ат дээш 457 депутат бадылаан.

Съездиниң ажыл хүнүнүң кол кезиинде депутаттар күштүг бооп турар Конституцияга өскерилгелерни болгаш немелделерни чугаалажырын уламчылаан. Чижээ, черни кандыг-даа немелде негелде ноокка садар, садып алыр дугайында эдилге эртпейн барган.

МОСКВА, апрель 17. Съездиниң эртенги хуралынга Дээди Советтиң Даргазы Р. Хасбулатов Россияның Президентизи Борис Ельцинниң күрүнеин адын Россия болгаш Россия Федерациязы деп ден эргелиг кылдыр адаар дугайында саналын номчаан. Депутаттар ол саналды күштүг кылдыр бадылаан.

Бюджетте албан черлериниң болгаш организацияларның ажылдакчыларының ставкаларын болгаш шалыннарын 1992 чылдың II кварталында өстүрер дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫН ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Бюджет акшаландырыышкынында албан черлериниң болгаш организацияларның ажылдакчыларының социал камгалалын экижидер соруга-биле **доктаадырым болза:**

1. Бюджет акшаландырыышкынында албан черлериниң болгаш организацияларның ажылдакчыларының ставкаларын болгаш шалыннарын 1992 чылдың ийги кварталында 1,8 катап өстүрер болгаш айда 900 рубльден эвээжевес кылдыр доктаадыр.

Ажыл төлевириниң өстүрүлгезин Россия Федерациязының 1991 чылдың декабрьда болган 1992 чылдың 1 кварталында хүлээп алганы нормативтиг актыларга дүүштүр өстүрген ставкалар болгаш шалыннар хемчээлинге немээр.

Бюджет акшаландырыышкынында албан черлериниң болгаш организацияларның ажылдакчыларының күш-ажыл төлевириниң күштүг бооп турар өске негелделери, капсырыштырылгаларны, немей төлелгелерни, шанналарны болгаш өске-даа идиг бээр база компенсация хевирлиг төлелгелерни киириштир, шуптуузу хевээр артар.

2. Россия Федерациязының чазаа бюджетте албан черлериниң болгаш организацияларының ажылдакчыларының ставкаларын болгаш шалыннарын девискээрлер аайы-биле үе-чадалан өстүрериниң хуусааларын бир неделя хуусаада доктаадыр.

3. Россия Федерациязының Күш-ажыл болгаш чурттакчы чонну ажыл-биле хандырар министерствозу, Россия Федерациязының Сан-хөө министерствозу Россия Федерациязының хамаарылгалыг министерстволары, болгаш ведомстволары-биле кады Россия Федерациязының чазаанга күш-ажыл төлевириниң эн адаккы хемчээлинге дакпыр кылдыр организацияларның болгаш албан черлериниң доктааткан **албан-дужаал** шалыннарлыг ажылдакчыларынга шалыннарның дорт хемчээлин айытканының дугайында саналдарны 1992 чылдың апрельде киирер.

4. Россия Федерациязының Сан-Хөө министерствозу бо Чарлык ёзугаар шалын өстүрүлгезиниң чарыгдалдарын акшаландырының чурумун болгаш үнер дестерин тодарадыр.

Россия Федерациязының Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.
Москва, Кремль.
1992 чылдың апрель 15.

УЛУС ДЕПУТАДЫ

Бүгү чергениң улус депутаттарының аразында бодунуң программазын, соңгукчуларның берген чагыгларын күүседир дээш бүгү-ле үүлдерни кылып, ажылчы чон-биле ужуражып, оларның арга-сүмезин дыннап, амгы уеним берге байдалдарындан үнериниң болдунар хемчегларын ап, кызымак ажылдан чоруурлар эвээш эвес.

Оларның бирээзинге Барын-Хемчик район Совединиң улус депутаты, Кызыл-Мажалыктың эзт комбинадының директору Г. С.-М. Иргитти хамаарыштырып, мактаар бодаан мен. Ол чүгле бодунуң соңгутканы округунуң ажылыжи, соңгукчуларының амыдыралы дээш сагыш човаан чоруур эвес, а бүгү районуң ажылчы чонунуң ажылы, амыдыралы дээш хемчеглерни ап турар.

Бирги ээлчегде, чонуң социал камгалалынче сагыш салган. Эрткен чылдан эгелээш, райондан чурттуң болгаш Тываның дээди, ортумак өөредилге черлериниң өөренип турар студентилериниң, сургуулдарының санын тодаткаш, оларның амыдырал байдалы-биле таныжар ажылды организастаан. Оларны чыгаш, хуралын эрттирген, кижи бүрүүнге материалдыг дузаны чедирген. Чиигеткен өртектиг эзт аймаан өөренип турарларга эзт комбинады саткан. Студентилерге, сургуулдарга деткимче, дуза көргүзериниг фондузун район ажыткан.

Районнуң девискээринде дайынның, күш-ажылдың хоочунарының хуралын эрттиргеш, анаа социал камгалал дугайында айтырыгны чугаалашкан. Янзы-бүрү чаданың пенсионерлериниг болгаш чедимес амыдыралдыг өг-бүлелерге дуза көргүзериниг фондузун ажыткан. Эзт комбинады бодунуң хөрөнгизинден олче эвээш эвес акшаны шилчиткен.

Ажыл чок кижилериниг, ылангыя аныяктарның саны тодарадыр, оларны ажылга тургузар хемчеглерни ап эгелээн. Ону боттандырары-биле биче бүдүрүлгелерни ажыдап дээш ажылдан турар. Эзт комбинадының баазазында хлеб быжырар черни, алгы болбаазырадыр, быжып, даараар цехти ажыткан.

Улус депутаты Геннадий Санчы-Мидипович Иргит соңгукчуларының эрге-ажыы дээш үргүлчү сагыш човаан чоруур, ындыг болганы-биле үстүнде адааным болгаш өске-даа хемчеглерни организастап эрттирериниг киржип, ажыктыг санал-оналын киирип, тодаргай ажылдарны кылып турар идепкейлиг кижи.

Эрес-оол СААЯ.
Күш-ажылдың хоочуны.

ПАРТИЯ ТУРГУСТУНАР

БАРНАУЛ, апрель 17. (РосИТА-СЧТА-ның корр.). В. И. Ленинниң төрүттүнгеи хүнүн Алтай крайның коммунистери Россияның коммунистиг ажылчын партиязын тургузары-биле демдеглээр. Ол сорулга-биле олар апрель 19-та тургузукчу конференцияны эрттирер. Ооң ажылынга киржир дугайында медеглелдерни крайның бүгү үлетпүр төпторинден болгаш көдээ районнарның хөй кезиинден чоруткан. Ол партияның Барнаул хооркомунуң даргалакчыларының бирээзи Валентин Неменовтуң чугаалааны-биле алырга, РКАП-тың кежигүннери Алтайда амгы үеде 1500 хире кижи, а партияның чарлаан сорулгаларын деткип турарлар ооң ушчок хөй. Тургузукчу конференцияның бүдүүзүнде коммунистер край төвүнүң сесерликтериниң бирээзинге ленинчи субботникти эрттирер, а Ленинниң төрүттүнгеи хүнүнде байырлыг хурал база болур дээн.

Интервью

ЭЖИНДИРИИШКИН БҮДҮҮЗҮНДЕ

• Бүдүрүкчүлүү бедик, беримчези эки чаа суднолар-биле ажылдаарга, черле эки. • Мындыг туерлерни делегейде чүгле үш черде ажыглап турар.

Улуг-Хем унунга күүлүг теплоходтар пассажирлер аргыштырып, баржалар улус ажыл-агыйының янзы-бүрү чүүктерин сөөртүп эгелээр үе хүн келген тудум чоокшулап орар. Эжиндириишкин сезонунда ыраккы Тожуның ивижилеринге, Ырбанның, Сыстыг-Хемнип ажыл-ишчилеринге база районнуң чурттакчы чонунга аъш-чем болгаш үлетпүр барааннарын чогуур үезинде чедирип бээр, районнуң ажыл-агыйларының, ыяш белеткекчилериниң ажыглап турары машина-техниказынга хереглээр кывар-чаар материалдарны четчирибиле сөөртүп бээр хүлээлге Енисейниң хем пароходствозунуң Кызылда пассажирлер аргыштырар эргелелинин хемчилеринге онаажып турар.

Бо чыллагы эжиндириишкинге хемчилер канчаар белеткенгенин, олар бо сезонда чеже хире хемчээлдиг ажылдарны кылыр кылдыр кайы черлер-биле керээ чарып алганы сонуурган, эргелелдин начальниги Олег Витальевич ПЕТРОВТАН чамдык айтырыгларны салдывыс.

— Удавас эжиндириишкин эгелээр болгай. Бо чылдың эжиндириишкининге хемчилер кайы хире белеткенгенил, Олег Витальевич?

— Бо чылдың эжиндириишкининге белеткел моон мурнундагы чылдарда кылып турган ажылдарывыска көөрде бир янзы болган. Техниктиг талазын ап көөр болза, мында өскерилгелер бар. Рынок харылзааларынче шилчээн соонда, металлдың, судно шимчедикчазының болгаш артык кезектериниң өртек-үезин эмин эттир улгаткан үүве-ле болгай. Флотту чогумчалыг ажыглап болувуста эргежок чугула хире септелге кылып алыр кылдыр дугурушкан үүве бис. Моон мурнунда чылдарда бичин-ле үрелп берген черни эдип алыр дээш хөй үе-шак чидирип турган бис. Шак ындыг үүмек септелгени кылбас дишкен бис. Эжиндириишкин үезинде озал-ондак болдурбазы-биле септелге үезинде кичээнгей салыры чугула деп көөдүүс. Моон мурнунда чылдарда судноларны шимчедикчилерни Красноярск, Тольятти хоорайларга септедип, хөй акша төлеп турдувус. Рынок үезинде ынча хөй акшаны кайыын тып алыр бис. Ынчангаш боттарывысла шырбайзывысса эки боор деп бодааш, бо чылын боттарывыс септеп эгелединвис. Септеттинген шимчедикчилерни бо хоорайлардан Кызылга чедирип алыр дээш транспорт чарыгдалынга база-ла хөй акша төлеп, шүүдеп-ле турдувус.

Таанга, чудуруун чудук алдынче суккан эвес дишкеш, бистин судно механиктеривис бо чылын шимчедикчилерни боттары септеди. Бистин механиктеривис бедик мергежилдиг кижилер үүве. Оларның септээн шимчедикчилери Красноярскиге, Тольяттиге септээн шимчедикчилерден оныа ылгалбас-ла-дыр. Септеттинген шынары эки деп көөдүүс. Артык кезектер өртээ аартааны-биле бичин-ле үрелген артык кезектери октавас апарган бис. Септеп апкы дег кезектерни боттарывыс күжүүс-биле кылып аптар апарганывыс бистиг сорук киирип турар. Моон мурнунда кылып көөрбээн нарын септелгени механиктеривис кылды. Септелгени кайы хире шынарлыры кылганы судноларны ажыглап турувуста көстү бээр. Ынчалза-даа септелгениң шынары эки болган боор дээрзинге бүзүрээр мен. Суднолар экипажтары септелгеге боттары база киржип, механиктерге дузалажып турган үүве. Бодунга боду дайзын эвес, бодунуңна мунуп турар суднозун кижи бүрүзү эки септеп алырын бодаар-ла ыйнаан.

— Бо чылгы эжиндириишкинни кандыг составтыг ажыдар бодап турар силер? Эргижиреп, элеп келген судноларны ажыглавас-ла силер ыйнаан?

— Флоттуң составын элээн кызырган, эжиндириишкинни эгелээр деп турар бис. Ынчалза-даа хөй кижи кызырбас бис. Чүге кызырар ужурга таваржы бергениниг ол деп чугаажок айтыра бээр силер. Анаа мындыг харыны берип болур мен. Кызырылда ындыг коччуг хөй эвес. Эргижиреп келген судноларны ажыглавас диштивис. Ындыг эрги суднолар ажыглаарга, чарыгдалы-даа улуг, беримчези-даа чок боор үүве. Ынчангаш чаңгыс идегеливис—эки септеп алганывыс чаа суднолар. Ол судноларны биске берипки дег ажыы улуг. Бо чылгы эжиндириишкин үезинде ажыглаар судноларывысты холдан үндүр септеп алган бис.

Үндүр бижигр үезин келген судноларны ажыглавас хире болу бээривиске, флоттуң составы кызырылганы ол үүве. Бүдүрүкчүлүү бедик, беримчези эки чаа судноларбиле ажылдаарга черле ажыктыг. Суднолар саны кызырылган-даа болза, кылыр ажылывыстың хемчээли кызырылбаан. Чүүк сөөртүлгениң болгаш пассажирлер ардар бодап турар силер? Эргижиреп, элеп келген судноларны ажыглавас-ла силер ыйнаан?

— Флоттуң составын элээн кызырган, эжиндириишкинни эгелээр деп турар бис. Ынчалза-даа хөй кижи кызырбас бис. Чүге кызырар ужурга таваржы бергениниг ол деп чугаажок айтыра бээр силер. Анаа мындыг харыны берип болур мен. Кызырылда ындыг коччуг хөй эвес. Эргижиреп келген судноларны ажыглавас диштивис. Ындыг эрги суднолар ажыглаарга, чарыгдалы-даа улуг, беримчези-даа чок боор үүве. Ынчангаш чаңгыс идегеливис—эки септеп алганывыс чаа суднолар. Ол судноларны биске берипки дег ажыы улуг. Бо чылгы эжиндириишкин үезинде ажыглаар судноларывысты холдан үндүр септеп алган бис.

— Аъш-чем болгаш үлетпүр барааннары сөөртүр талазы-биле кайы черлер-биле керээ чарып алган силер?

— Амдыызында бо дыка нарын айтырыг боор турар. Ам дээрезинде керээнни 25 хире хуузу чардыныг. Республиканың Садыг министерствозу Ырбан суурну, а Тыва Төп коон — Тожу районуң буруну-биле аъш-чем болгаш үлетпүр барааннары-биле хандырып турар. «ТываТУР» ассоциациянның ачызында Тоора-Хем, Ырбан, Сыстыг-Хем болгаш Ийже хөй чүүк сөөртүр бодап турар бис. Биске хөй чүүк сөөртүүрүп ап турар садыг баазалары база-ла рынок харылзааларынче шилчилгениң үе-чадазында бергедеп турар апарган. Бүдүрүлгениң ажыын бодааш, «ТываТУР» ассоциациябиле чугаа кылып турарывыс ужуру ында.

— Тожуже барааннарыдаа, пассажирлерни-даа агаар транспорту база сөөртүп турар болгай. Ужар үүл силерниң ажылынарга чаржалажы бергеш, силерниң кылыр ажылынарның хемчээлин эвээжеди бербес-тир бе?

— Ол шын. Аравыста чижип ажылдап турар улус-ла болгай бис. Ынчалза-даа агаар транспортунуң бир четвес үүлү бар. Оон ажылы агаар-бойдустан хамааржыр. Агаар үүдерей бергеяде, самолеттар неделя-неделязы-биле Тожуже ушпастап туруп бээр ышкажыгай. Ан-2 самолеттун сөөртүр чүзүг 800 килограмм, а бистиг баржаларывыс 100 тонна чедир чүүкту хары угда аппаар. Мынчап келирге хем транспортунуң ажыы улуг бооп турар. Кышкы орук ажыглап турган, автомобиль транспорту-биле барааннарны Тожуже база чедирип турар. Ынчалза-даа кышкы орук 2-3 ай иштинде ажыглаттынып болур. Тожунуң кышкы оруун сонуургап чордум. Оон орук-чириниг бергезин караам-биле көрдүм. Ындыг берге оруктарны кижи кинодан, телевизордан-на көөр болгай. Машина-балгаттың эдилелинге ол оруктун бергезин кайгап көрдүм. Хем транспортуундан кедилиг транспорт чок-тур деп түнел кылган мен.

— Республиканың тудугларынга хереглээр ыяш салдадып бадырарынга хемчилер база киржип турар болгай. Бо талазы-биле чүнү чугаалап болур силер, Олег Витальевич?

— Ыяш сөөртүп бадырар талазы-биле кылыр ажылывыстың хемчээли 30 хуу баткан. Тудуг материалдарынга ажыглаар ыяшка хереглел улуг болур болза, ыяш белеткекчилери дыка хөйүү белеткеп болур аргазы бар чорду. Салдадын бадырар кылдыр белеткеп каан чоон чудуктарны хемни куду бадырарынга хем транспорту дег кедилиг чүве чок. Бир машина, улуг-ла дээрге, 10 кубометрден хөй ыяш сөөртүп шыдаар эвес. Бир салга-ла 650-800 кубометр ыяш кирер. Моон ылгалы кайы хире-дир. Ыяш белеткекчилери-биле чугаалажып турдум. Сөөртүп үндүрериниг эптиг ыяш кезин алыр чаа черлерни дилеп тывар дээш ыяш белеткекчилери база-ла хөй үе чидирип турар болду. Эвээш чарыгдал үндүрүп турган, хөй ыяш белеткеп алырын ыяш белеткекчилери база бодап турар. Ындыг болбас арга чок. Дилиг материалдарынга, чазанылга кылыгларынга өртектер эмин эрттир улгатканындан ыяш белеткекчилери белеткеп алган ыяжын саарар дээш ылангыя бо чылын бергедеп турар.

— Сут оруу-биле аргыжарының билет өртээ бо чылын чеже болу берди? Чүү-даа чүвенин өртээ улгадып турда, силерде база билет өртээ улгаткан-на ыйнаан?

— Бо-даа коччуг берге айтырыг. Хамык-ла чүве одаар чүүлдүг, артык кезектериниг өртээнин улгатканында чүведир. ийин. Амдыызында одаар чүүл өртээ турум эвес. Үргүлүү өскелдип турар апарган чүве ышкажыл. Эжиндириишкин эгелээр деп барды. Ажыы-биле чугаалаарга, одаар чүүлдү кандыг өртек-биле садып алырывысты безин эки билбес бис. Эрткен чылын 1 тонна дизель одаар чүүл 151 рубль турду. Ам адак дээрге-ле 1500 рубль апарган. Өртээ 10 катап өскеин ол ышкажыл. Дугуржуп алыр өртээ 15 муң рубль болу берген-дир.

Чүүк сөөртүр тариф 6 катап, чүдүрер ажылдар 5, пассажирлер аргыштырары 3 катап өскен. Ону камгалап арттырып алыр болзувусса, Тоора-Хемге чедир билет өртээ 60 рубль болу бээр. Моон мурнунда 20 рубль турду. Немээн өртекке үндүрүгүн 28 хуузу база мында кирип турар болдур ийин. Мынчап келирге, бис чүгле 42 рубль алыр бис, а артканы бюджетче кирер.

— Херек апарган үеде четчир санныг теплоходтар-биле хандырыптар арга-шинээнер бар бе? Мону база бодап-ла тур силер ыйнаан?

— Ийет. Ону база өөренип көрген бис. Чүүгүн сөөртүп берип турар черлеривистиг арга-шинээзин эки билир бис. Бир эвес сөөртүр чүүк бо сезонда көөдүй бээр болза, четчир санныг суднолар-биле хандырыл ыыдаар бис. Ынчангаш четчир санныг флоттуу белеткеп алган бис. Суднолар, баржаларны моон мурнунда чылдарда артыкка дилеп алганывыс черле эки болду. Амгы рынок үезинде чаа судно садып алырының бергезин көрүпер даан. Өртек-үнези кайы хире-дир.

Удавас баштайгы теплоходтарывыс эжиндирип эгелээр. Эртер черивисте Хүт ужары дээр коччуг берге участок бар. Бо ужарны эртери коччуг берге боорга, ында күүлүг лебедкаларлыг туер дээр судно тургузуп алыр улус бис. Теплоход ужарның адаанга чедип келирге, ону туернин дузазы-биле ужарны ажар. Пассажирлер олурткан суднолар чүзүг аар болгаш туер ажыглавайн анаа эрте бээр. Туерни эптеп тургузуп алыры безин берге ажыл. Капитан-дагдыныкчы Марат Ашак-оол бо ажылды удуртуп турар. Шак мындыг туерлерни делегейде чүгле үш черде ажыглап турар, олардың кыдыгы ийизин күүлүг Енисейде, бирээзин — Тывада Хүт ужарында, бирээзин — Красноярск крайның Казачино ужарында. Бир туерни Америкада Амазонка хемде ажыглап турар чүве.

Флодувуска чаа суднолар садып алыр арга-шинээвис чок бооп турар. Рынокту бир берге чүвезе бо-дур ийин. Моон мурнунда амыр чүве-ле болгай. Шимчедикчилерни-даа, өске артык кезектерни-даа биске эргелел чери халаска берип турду. Ам ындыг чүве кайда боор. «Заря» теплоходтуң шимчедикчизи шаанда 25 муң рубль турду, ам 830 муң рубль болу берген. Бир-тээ, рынок харылзааларынче кирип турар болганывыста, боттарывыстың бар арга-курлавырларывысты ажыглап, боттарывыс-ла хөделбес болзувусса, аммыдыраары берге апарган үе ышкажыл бо. Эжиндириишкин бүдүүзүнде чугаалаар бодаан бодалым бо-ла ийин.

— Бистин айтырыгларывыска чедингир харыы бергениер дээш четтирдивис, Олег Витальевич. Эжиндириишкинни эки эгелеп, кылган үүленер бүдүнүр болзун!

Манай-оол ОЮН интервью алган.

КОЛЛЕКТИВТИГ КЕРЭЭЛЕР БОЛГАШ ДУГУРЖУЛГАЛАР ДУГАЙЫНДА

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ХООЙЛУЗУ

I эге.

Ниити чүүлдер

1 чүүл. Хоойлунун сорулгалары болгаш оон күштүг болурунун хамааржыр черлери

Ажылдакчыларның болгаш ажыл берикчилериниң күш-ажыл харылзааларын керээ өзугаар таарыштырарына база оларның социал эрге-ажыктарын дүүштүреринге идиг бөөр сорулга-биле коллективтиг керээлерни болгаш дугуржулгаларны ажылдап кылырының, чарарының база күүседириниң эрге-хоойлулут үндезиннери бо Хоойлу доктаадып турар.

Өнчүнүн хевиринден, чаргыткан албан черинден; ажылдакчыларның санындан хамаарылга чокка бүдүүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга хамаарыштыр Хоойлунуң күштүг чоруу вептереп ажыглаттынар.

2 чүүл. Кол билиишкинер

Коллективтиг керээ — бүдүүлгеге, албан черинде, организацияда (моон сонгаар — бүдүүлге дээр) ажыл берикчизинин болгаш ажылдакчыларның аразында күш-ажыл социал-экономиктиг болгаш профессионалдыг харылзааларны таарыштырар эрге-хоойлу актызы-дыр.

Дугуржулга — тодаргай профессияның, адырның, девискээрнинң ажылдакчыларының күш-ажыл байдалдарын ажыл-биле хандырарын болгаш социал магадылалдарны доктаадып тургузар талазы-биле хүлээлгелерни айыткан эрге-хоойлу актызы-дыр.

3 чүүл. Хоойлужудулганың болгаш коллективтиг керээнинң, дугуржулганың, күш-ажыл керээнинң (контрактының) аразында хамаарылгалыг

Хоойлужудулгага дүүштүр чардынган коллективтиг керээлерни болгаш дугуржулгаларның негелделери оларның хамаарышкан бүдүүлгелериниге албан болур.

Хоойлужудулгага болаарга, ажылдакчыларның байдалын бакшырадыр коллективтиг керээлерниң азы дугуржулгаларның негелделери күш чок болур.

Хоойлужудулгага, коллективтиг керээлерге болгаш дугуржулгаларга болаарга, ажылдакчыларының байдалын бакшырадыр негелделерни сатлайн хуралдарны, митингилерни, доскуулдаашкынарны, ыскаалдарны кылыр эргелиг.

9 чүүл. Чугаалажыышкынар үезинде магадылалдар болгаш эгидилге дуглаашкыннары

Талаларның төлөөлекчилери болуп чугаалажыышкынарга киржир кижилерни, а ол ышкаш комиссиялар ажылынга киржир кылдыр чалаткан специалистерни оларның ортумак шалының хевээр арттырбышаан, чыл дургузунда үш айдан хөй эвес хуусаада чугаалажыышкынар үезинде кол ажылындан хосгаар болгаш ол үени күш-ажыл стажынга киир саналр. Чугаалажыышкынарга киржирибиле холбашкан бүгү чарыгдалдарны күш-ажыл дугаайында хоойлужудулгада, коллективтиг керээде, дугуржулгада көрдүнген чурум өзугаар

III эге.

Коллективтиг керээ

10 чүүл. Коллективтиг керээни чарарының чугулазының дугайында шиитпир хүлээп алыр эрге

Ажыл берикчизи-биле коллективтиг керээ чарарының чугулазының дугайында шиитпир хүлээп алырының эргези профэвилелди төлөөлээш органга, ажылдакчыларның төлөөлеге органынче төлөөлөткен кижизиниге азы күш-ажылдың ниити хуралына (конференциязына) дорт туруп болур.

11 чүүл. Коллективтиг керээнин киржилгелиг талалары

Коллективтиг керээ бир талазындан — чангыс азы элээн каш профэвилелдериниң ажылдакчылары-биле, төлөө органнарның өске бүрүн эргелиг ажылдакчылары-биле, өске талазындан —ажыл берикчилериниң боттары-биле азы оларның бүрүн эргелиг төлөөлери-биле чардынган турар.

Коллективтиг керээ бүдүүлге черлериге, оларның юридиктиг эрге бердинген структурлуг кезектеринге өнчүзүнүн хевиринден, кайы ведомствога хамаарыжындан болгаш ажылдакчыларының санындан хамаарылга чокка чардынар.

12 чүүл. Коллективтиг керээни чарарының чуруму болгаш ажылдан кылырының хуусаалары

Коллективтиг керээни чарарының чуруму болгаш ажылдан кылырының хуусаалары бо Хоойлунун 7 чүүлүнде көрдүнгенин өзугаар комиссияның составы, чугаалажылганы эрттирер черин база оон үн айтырыы талаларбиле тодаратты болгаш бүдүүлгеге дужаал өзугаар база профэвилелдин, ажылдакчыларның эрге тывыскан төлөөлеге органының шиитпирин өзугаар чоруттунар.

Бир эвес ажылдакчыларның талазындан элээн каш профэвилел, төлөө органнары киржип турар болза, чугаалажылга болурдарында, чангыс аай төлевилел ажылдап кылып алырынга база чангыс аай коллективтиг керээ чарын алырынга олар каттыжан төлөөлекчи органны тургузуп ап болур.

Коллективтиг керээнин чангыс аай төлевилелин бүдүүлгениң кезектеринге ажылдакчылар сайгарын көөр болгаш киргген санал-оналдарны барымдаалап тургаш, ону чедис ажылдаар. Чедир ажылдап каан чангыс аай төлевилелди күш-ажылчы коллективтиг ниити хуралына (конференциязына) бадылаар болгаш ажылдакчыларның талаарындан каттыжан төлөө органының шупту киржикчилерни ап салыр.

Каттыжан төлөө органынга чөпшээрешкеге болдуумазында, күш-ажылчы коллективтиң ниити хуралы (конференциязы) коллективтиг керээнин өлөөн таарымчалыг төлевилелин хүлээп алыр болгаш ук төлевилелди ажылдап кылган профэвилелге, өске төлөөлеге органынга оон үндезиниге чугаалажылганы чоруткаш, ниити хуралга (конференциялга) бадылаан соонда, күш-ажылчы коллективтин адынан ажыл берикчизи-биле коллективтиг керээ чарарын даазырар.

Профэвилел, бүрүн эргелиг төлөө органы төлөөлөп турар ажылдакчыларының мурнундан бот-тускайлаш чугаалажылга чорудар болгаш коллективтиг керээ чарар эргелиг ийикпе азы чангыс аай коллективтиг керээге төлөөлөп турар ажылдакчыларының профессионал шиитчизи-биле оларның сонуургалдарын камгалаан капсырылганы саналдан болур. Капсырылга коллективтиг керээнин чарылбас кезээ болур болгаш оон-биле дең күштүг юридиктиг эргелиг болур.

Ажыл берикчизи профэвилелдерге, бүрүн эргелиг төлөө органнарынга оларны ажылдап каан коллективтиг керээнин төлевилелдерин ажылдаары бүдүүлге чедирер арганы бөөр, өске харылзаа болгаш информация херекселдерни, кезүүдүр болгаш өскедаа оргешниканы, ажыл соонда хурал эрттиреринге, стендилер азарынга өрөөлдерни бөөр.

Ажыл берикчизи талаларның ат салганы коллективтиг керээни, капсырылганы, ажыглаашкынның үезинде күштүг болуп хевээр артар, оон сөөлүнде талаларның кайы-бирээзинин инициативазын өзугаар эде көрдүнген турул болур.

Бүдүүлгенин эт-хөренгизинин өнчү ээлекчизи солушкаанда, коллективтиг керээ үш ай дургузунда күштүг болуп хевээр артар. Коллективтиг чаа керээни чарар азы күштүг керээни хевээр арттырар, өскертир болгаш аная немелделерни киирер дугайында чугаалажыышкынарны талалар ол үеде эгелээр эргелиг. Мурнуку кефээ-биле көрдүнген ажылдакчыларга чингелделерни хевээр арттырарының болгаш өске-даа негелделерин күүседин болур аргазының дугайында айтырыг коллективтиг керээни өскертирин болгаш оонда ажыглаашкының үезинде шиитпирлеттиген турар ужурлуг.

Хоойлужудулгада доктаатткан чурум болгаш негелделер өзугаар бүдүүлгени тарадып узуткаарда, коллективтиг керээ ук бүдүүлгени тарадып узуткаар бүгү үе дургузунда күштүг болуп хевээр артар.

15 чүүл. Коллективтиг керээни өскертири болгаш аная немелделерни киирери

Коллективтиг керээнин күштүг болур хуусаазының дургузунда ону өскертирин болгаш аная немелделерни киирерин талаларның чүгле кады дугуржулганың өзугаар база коллективтиг керээде тодаргайлаан чурум-биле, а бир эвес ында тодаргайлаттынмаан болза — коллективтиг керээни чарарынга хамаарыштыр бо Хоойлуда доктаатткан чурум-биле болдурар.

16 чүүл. Бүдүүлгени тарадып узуткаар үеде магадылалдар

Бүдүүлгени тарадып узуткаар үеде коллективтиг керээ өзугаар күш-ажылчы коллективтин негелделерни бюджет-биле, банкылар болгаш өскедаа чээли берикчилери-биле санашкыже чедир узуткаар бүдүүлге черинин эт-хөренгизиниң хандырар. Коллективтиг керээ өзугаар күш-ажылчы коллективтин негелделерин хандырарынга киирер акшахөренгилерниң хемчээлин коллективтиг керээге, аная капсырылгага ат салган профэвилел-биле, ажылдакчылар бүрүн эргелер тывыскан төлөөлекчи өске-даа дугуржулганың өзугаар тарадылга комиссиязы тодаргайлаар болгаш бүдүүлге черинин салбырларына, ажылдакчыларга хуваштыр үлээр.

17 чүүл. Коллективтиг керээнин күүселдезинге контроль

Коллективтиг керээнин күүселдезинге контрольду талалар азы оларның бүрүн эрге тывыскан төлөөлекчилери дортуу-биле, а ол ышкаш Россия Федерациязының Күш-ажыл болгаш чонну ажыл-биле хандырар министерствозунун хамаарышкан органнары боттандырар.

Контрольду боттандырарда, аная эргежок чугула бодунда бар бүгү медээлерни талалар бөөр хүлээлгелиг.

Коллективтиг керээге ат салган талалар оон күүселдезинин дугайында күш-ажылчы коллективтин ниити хуралынга (конференциязынга) чыл бүрүде азы коллективтиг керээде көрдүнген хуусаада илткээр.

IV эге.

Дугуржулга

18 чүүл. Дугуржулгаларның хеавирлери

Таарыштырар харылзааларның хемчээлинден хамаарыштыр чингине адырларның (тарифтерин), тускай хевирнин дугуржулгалары кылдынган турул болур.

Социал-экономиктиг политиканы дугуржулгалыг чорударының ниити принциптерин чингине дугуржулга доктаадыр.

Адырның социал-экономиктиг хөгжүлдезинин угланышкыннарын, күш-ажыл байдалдарын болгаш күш-ажыл төлевирин, адырның ажылдакчыларынга (профессионалдыг өскүүлерге) социал магадылалдарны адырның (тарифтин) дугуржулгазы тодаргайлап доктаадыр.

Девискээрнин онзагай байдалдары-биле холбаалыг тодаргай социал-экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээринин негелделерин тускай дугуржулга тодаргайлап доктаадыр.

Чугаалажыышкынарга киришкен талаларның дугуршканын өзугаар дугуржулгалар үш болгаш ийи талалыг турул болур.

19 чүүл. Дугуржулгалар киржикчилери

Дугуржулгаларны дараазында талалар кылган турул болур:

федералдыг деннелге — профэвилелдерниң ниити-россия каттыжышкынарының, ажылдакчылар бүрүн эргелер тывыскан төлөөлекчи өске-даа органнарының; ажыл берикчилериниң ниити-россия каттыжышкынарының; Россия Федерациязының чазаанын аразында;

республика (Россия Федерациязының составында республикаларның) деннелинге — профэвилелдерниң республика каттыжышкынарының, ажылдакчылар бүрүн эргелер тывыскан төлөөлекчи өске-даа органнарының; ажыл берикчилериниң республика каттыжышкынарының; Россия Федерациязының составында республиканың чазаанын аразында;

адыр азы профессионал деннелге — хамаарышкан профэвилелдерниң, ажылдакчылар бүрүн эргелер тывыскан төлөөлекчи өске-даа органнарының; ажыл берикчилериниң адырның (профессионалдыг бөлүктерге) социал магадылалдарны адырның (тарифтин) дугуржулгазы тодаргайлап доктаадыр.

Девискээрнин онзагай байдалдары-биле холбаалыг тодаргай социал-экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээринин негелделерин тускай дугуржулга тодаргайлап доктаадыр.

Чугаалажыышкынарга киришкен талаларның дугуршканын өзугаар дугуржулгалар үш болгаш ийи талалыг турул болур.

20 чүүл. Дугуржулгалар киржикчилери

Дугуржулганың утказын тодаргайлаар айтырыгларны шилип алырының, чугаалажып көөрүнүн бүрүн хостуун чугаалажыышкынарга киржип талаларга тыпсыр.

Күүсекчи эрге-чагырганың органнары, ажыл берикчилери болгаш оларның каттыжыышкынары коллективтиг чугаалажыышкынарга эргежок чугула болунда бар информациясын профэвилелдерге, ажылдакчыларны төлөөлөөн бүрүн эргелиг өскедаа органнарга бөөр ужурлуг. Алдынган медээлер бир эвес күүнде азы саарылга чажыдынга хамааржыр болза, чугаалажыышкынарының киржикчилери, чугаалажыышкынар-биле холбаалыг өске-даа кижилер ук медээлерни тарадып болбас ужурлуг. Ол медээлерни таратканкижилер хоойлуда доктаатткан харыысалгага онаажыр.

Чугаалажыышкынар киржикчилериниң хамаарышпас чылдагааннар үржүүнда дугуржулганы олар чедип албас болза, ук чылдагааннарны чайлаарынга эргежок чугула хемчеглер дугайында, а ол ышкаш чугаалажыышкынарны катап эгелээр хуусаазының дугайында тодаргай саналларны айтып бижээн протоколду тургузар.

8 чүүл. Чөрүлдээлерни шиитпирлээри

Чөрүлдээлер протоколун тургускан үеде үш хонук дургузунда консультацияларны талалар чорудар, бодунун составындан эптештирилге комиссиязын тургузар, а ол комиссияга чөпшээрежилге чедип алдымас болза, ийи талаларның дугуршканын өзугаар шилип алдынган харылаштырыкчыга дилег кылыр.

Эптештирилге комиссиязы азы харылаштырыкчы чөрүлдээлер протоколун чедип хонук хуусаада чугаалажып көөр болгаш маргылдаага хамаарыштыр сүмелерни киирер.

Киирген сүмелерге хамаарыштыр дугуржулганы талалар чедип албас болза, хоойлужудулгага чөрүшкек эвес чурум өзугаар ажыл соксадыышкынын организастан база эрттирип болур.

Коллективтиг керээни, дугуржулганы ажылдап кылыр, чарар азы өскертир талазы-биле чугаалажыышкынарны бүрүн эргелер тывыскаңы өске-даа төлөөлекчи органнарга тыпсыр.

Федералдыг, адыр болгаш девискээр деннелдериниде элээн каш профэвилелдер, ажылдакчылар төлөөлеттирген өске-даа органнар бүдүүлгеде барда, оларны каттыштырган профэвилел кежигүннериниң азы оларны төлөөлеттирген ажылдакчыларның өмүнээзинден чугаалажыышкынар кылыр эргени оларның кайызынга-даа тыпсып.

Ажыл берикчилери, күүсекчи эрге-чагырганың болгаш ажыл-агый эргелериниң органнары профэвилелдерниң, ажылдакчыларны төлөөлөөн өскедаа органнар ажыл шагында эвес үеде база бүдүүлгелериниң ажыл-чорудулгазын сокажылчы коллективтин адынан ажыл берикчизи-биле коллективтиг керээ чарарын даазырар.

Профэвилел, бүрүн эргелиг төлөө органы төлөөлөп турар ажылдакчыларының мурнундан бот-тускайлаш чугаалажылга чорудар болгаш коллективтиг керээ чарар эргелиг ийикпе азы чангыс аай коллективтиг керээге төлөөлөп турар ажылдакчыларының профессионал шиитчизи-биле оларның сонуургалдарын камгалаан капсырылганы саналдан болур. Капсырылга коллективтиг керээнин чарылбас кезээ болур болгаш оон-биле дең күштүг юридиктиг эргелиг болур.

Ажыл берикчизи профэвилелдерге, бүрүн эргелиг төлөө органнарынга оларны ажылдап каан коллективтиг керээнин төлевилелдерин ажылдаары бүдүүлгеге чедирер арганы бөөр, өске харылзаа болгаш информация херекселдерни, кезүүдүр болгаш өскедаа оргешниканы, ажыл соонда хурал эрттиреринге, стендилер азарынга өрөөлдерни бөөр.

Ажыл берикчизи талаларның ат салганы коллективтиг керээни, капсырылганы, ажыглаашкының үезинде күштүг болуп хевээр артар, оон сөөлүнде талаларның кайы-бирээзинин инициативазын өзугаар эде көрдүнген турул болур.

Бүдүүлгенин эт-хөренгизинин өнчү ээлекчизи солушкаанда, коллективтиг керээ үш ай дургузунда күштүг болуп хевээр артар. Коллективтиг чаа керээни чарар азы күштүг керээни хевээр арттырар, өскертир болгаш аная немелделерни киирер дугайында чугаалажыышкынарны талалар ол үеде эгелээр эргелиг. Мурнуку кефээ-биле көрдүнген ажылдакчыларга чингелделерни хевээр арттырарының болгаш өске-даа негелделерин күүседин болур аргазының дугайында айтырыг коллективтиг керээни өскертирин болгаш оонда ажыглаашкының үезинде шиитпирлеттиген турар ужурлуг.

Хоойлужудулгада доктаатткан чурум болгаш негелделер өзугаар бүдүүлгени тарадып узуткаарда, коллективтиг керээ ук бүдүүлгени тарадып узуткаар бүгү үе дургузунда күштүг болуп хевээр артар.

15 чүүл. Коллективтиг керээни өскертири болгаш аная немелделерни киирери

Коллективтиг керээнин күштүг болур хуусаазының дургузунда ону өскертирин болгаш аная немелделерни киирерин талаларның чүгле кады дугуржулганың өзугаар база коллективтиг керээде тодаргайлаан чурум-биле, а бир эвес ында тодаргайлаттынмаан болза — коллективтиг керээни чарарынга хамаарыштыр бо Хоойлуда доктаатткан чурум-биле болдурар.

16 чүүл. Бүдүүлгени тарадып узуткаар үеде магадылалдар

Бүдүүлгени тарадып узуткаар үеде коллективтиг керээ өзугаар күш-ажылчы коллективтин негелделерни бюджет-биле, банкылар болгаш өскедаа чээли берикчилери-биле санашкыже чедир узуткаар бүдүүлге черинин эт-хөренгизиниң хандырар. Коллективтиг керээ өзугаар күш-ажылчы коллективтин негелделерин хандырарынга киирер акшахөренгилерниң хемчээлин коллективтиг керээге, аная капсырылгага ат салган профэвилел-биле, ажылдакчылар бүрүн эргелер тывыскан төлөөлекчи өске-даа дугуржулганың өзугаар тарадылга комиссиязы тодаргайлаар болгаш бүдүүлге черинин салбырларына, ажылдакчыларга хуваштыр үлээр.

17 чүүл. Коллективтиг керээнин күүселдезинге контроль

Коллективтиг керээнин күүселдезинге контрольду талалар азы оларның бүрүн эрге тывыскан төлөөлекчилери дортуу-биле, а ол ышкаш Россия Федерациязының Күш-ажыл болгаш чонну ажыл-биле хандырар министерствозунун хамаарышкан органнары боттандырар.

Контрольду боттандырарда, аная эргежок чугула бодунда бар бүгү медээлерни талалар бөөр хүлээлгелиг.

Коллективтиг керээге ат салган талалар оон күүселдезинин дугайында күш-ажылчы коллективтин ниити хуралынга (конференциязынга) чыл бүрүде азы коллективтиг керээде көрдүнген хуусаада илткээр.

Хамаарышкан деннелде элээн каш профэвилелдер (профэвилелдерниң каттыжыышкынары), ажылдакчылар бүрүн эргелер тывыскан төлөөлекчи өске-даа органнар (оларның каттыжыышкынары) барда, ажылдакчылар талазындан комиссияның кежигүннери ол профэвилелдерниң (профэвилелдер каттыжыышкынарының), ажылдакчылар бүрүн эргелер тывыскан төлөөлекчи өске-даа органнарының (оларның каттыжыышкынарының аразынга дугуржулга өзугаар тодаргайлаар.

Дугуржулганың төлевилелин комиссия ажылдап кылыр болгаш дугуржулга киржикчилериниң бүрүн эргелиг төлөөлекчилери аная ат салыр.

Талаларның ат салган дугуржулгазын, аная киирген капсырылганы дугуржулганың киржикчизи — ажыл берикчизи (ажыл берикчизинин каттыжыышкыны) Россия Федерациязының Күш-ажыл болгаш чонну ажыл-биле хандырар министерствозунче дыннадып бүрүткедири-биле чеди хонук хуусаанын иштинде дыннадыг чорудар ужурлуг.

21 чүүл. Дугуржулгаларның утказы

Дугуржулгаларның утказын талалар тодарадыр.

Дугуржулгаларга көрген турул болур үүлдер:

күш-ажыл төлевириниң, таарымчалыг байдалдарының болгаш камгалалының дугайы, күш-ажыл чурумунун болгаш дыштанылганың дугайы;

өртектерниң улгатканының деннелин, акшанын үне чок апарганының деннелин, дугуржулгада айыткан көргүзүүлерни күүсединиң өзугаар күш-ажыл төлевирин бөөрин таарыштырар механизмнин дугайы;

хоойлужудулгага оон эн эвээш хемчээлин көрген компенсациялыг чедир төлевириниң дугайы;

ажылдакчыларны ажылга киирериге, эде өөредириңге дузаламчы дугайы;

экологтуг айыл чок ворукту болгаш ажылдакчыларның бүдүүлге черинге калыкшылын камгалаар дугайы;

ажылдакчыларның болгаш оларның өг-бүлелериниң социал камгалалының талазы-биле тускай хемчеглер дугайы;

күүнде болгаш муниципалитет бүдүүлгелерин хуужудар үеде ажылдакчыларның эрге-ажыктарын сагырының дугайы; инвалидтериниң аныктарның (оон-биле кады элээдилериниң) күш-ажылын ажыглавишаан, ажылдаар черлерни немештир тургускан бүдүүлгелерге чингелде дугайы;

социал чаржалажыышкынының болгаш үш талалыг кады ажылдажылганың, коллективтиг керээлерни чарарынга деткимченнің, күш-ажылчы чөрүлдээлерни болгаш ажыл соксадыышкынарын баш удур болдурбазының, күш-ажылчы сагылга-чурумну быыглаар дугайы.

Дугуржулгаларга хоойлудурумге чөрүшпейн турар өске-даа күш-ажылчы болгаш социал-экономиктиг айтыыглар талазы-биле чүүлдерни киирген турул болур.

22 чүүл. Дугуржулганың күштүг болуру

Дугуржулга оон талалакчыларының дугуржулгада доктаатткан ат салганы хуудан эгелээш, күштүг боор эгелээр.

Дугуржулганың күштүг болур хуусаазын болгаш ону күүседириңге контрольдун чурумун талалар дугуржулгага айтыр. Дугуржулганың күштүг болурунун хуусаазы үш чылдан ажын болбас.

Дугуржулганың киржикчилериниң ону оларның өмүнээзинден ажылдап кылырын болгаш чарарын төлөөлеткен ажылдакчыларга, ажыл берикчилериниге, күүсекчи эрге-чагырга органнарга дугуржулга дорт хамааржыр.

23 чүүл. Дугуржулганы өскертири болгаш немээри.

Дугуржулганы өскертирин болгаш немээрин дугуржулгада талаларның көрген чурумун өзугаар кылыр, а бир эвес ону ында айытпаан болза — ону чарарын көрген бо Хоойлуда доктаатткан чурум өзугаар тодаалыр.

24 чүүл. Дугуржулгаларны күүседириңге контроль

Дугуржулгаларны күүседириңге бүгү деннелдиг контролюн талалар азы оларның томуйлааны төлөөлекчилер, а ол ышкаш Россия Федерациязының Күш-ажыл болгаш чонну ажыл-биле хандырар министерствозу боттандырып чорудар.

Контрольду кылырының үезинде талалар боттарында база бар чогуур информацияларны бөөр.

V эге.

Харыысалга

25 чүүл. Чугаалажыышкынарга киржириниден былдаанны дээш харыысалга

Ажыл берикчизин төлөөлеп турар кижилери, бир эвес олар коллективтиг керээни, дугуржулганы чарар, өскертир азы немээр талазы-биле чугаалажыышкынарга киржириниден былдаар, азы бо Хоойлунун 6 чүүлүнүн ийиги кезээ-биле доктаатткан хуусаанны хажыткан, азы талаларның доктаатткан хуусаазында чогуур комиссияның ажылын хандырбаан болза, көрдүнген хуусаанын өскөнинин соонда, хүн бүрүзү дээш күш-ажыл төлевириниң эн эвээш хемчээлинин он лакпыр түүнге суд чурумун өзугаар торгаал онаар.

26 чүүл. Коллективтиг керээни, дугуржулганы хажыткаңы болгаш күүсетээнни дээш харыысалга

Ажыл берикчизин төлөөлеп турар кижилер коллективтиг керээ, дугуржулга талазы-биле хүлээлгелерин хажыткаңына база күүсетээнинге бүрүүлүг болза, оларны күш-ажыл төлевириниң эн эвээш хемчээлинин чүс лакпыр хемчээлинге чедир суд чурумун өзугаар торгаал онаар.

Профэвилелниң, өске-даа төлөөледе органының ажылдакчыларының төлөөлеттирген кижизиниң негелдезин өзугаар өөрү ээзи, ажыл-агый башкарылгазының органы коллективтиг керээнин хүлээлгелериниң хажыттынганына база күүсеттинмээниге бүрүүлүг удуртукчуга хамаарыштыр хоойлужудулганың киржикчилериниң ажылдап кылыр болгаш дугуржулга киржикчилериниң бүрүн эргелиг төлөөлекчилери аная ат салыр.

Талаларның ат салган дугуржулгазын, аная киирген капсырылганы дугуржулганың киржикчизи — ажыл берикчизи (ажыл берикчизинин каттыжыышкыны) Россия Федерациязының Күш-ажыл болгаш чонну ажыл-биле хандырар министерствозунун аразынга дугуржулга өзугаар тодаргайлаар.

Дугуржулганың төлевилелин комиссия ажылдап кылыр болгаш дугуржулга киржикчилериниң бүрүн эргелиг төлөөлекчилери аная ат салыр.

Талаларның ат салган дугуржулгазын, аная киирген капсырылганы дугуржулганың киржикчизи — ажыл берикчизи (ажыл берикчизинин каттыжыышкыны) Россия Федерациязының Күш-ажыл болгаш чонну ажыл-биле хандырар министерствозунун аразынга дугуржулга өзугаар тодаргайлаар.

Дугуржулганың төлевилелин комиссия ажылдап кылыр болгаш дугуржулга киржикчилериниң бүрүн эргелиг төлөөлекчилери аная ат салыр.

Дугуржулганың күштүг болур хуусаазын болгаш ону күүседириңге контрольдун чурумун талалар дугуржулгага айтыр. Дугуржулганың күштүг болурунун хуусаазы үш чылдан ажын болбас.

Дугуржулганың киржикчилериниң ону оларның өмүнээзинден ажылдап кылырын болгаш чарарын төлөөлеткен ажылдакчыларга, ажыл берикчилериниге, күүсекчи эрге-чагырга органнарга дугуржулга дорт хамааржыр.

23 чүүл. Дугуржулганы өскертири болгаш немээри.

Дугуржулганы өскертирин болгаш немээрин дугуржулгада талаларның көрген чурумун өзугаар кылыр, а бир эвес ону ында айытпаан болза — ону чарарын көрген бо Хоойлуда доктаатткан чурум өзугаар тодаалыр.

24 чүүл. Дугуржулгаларны күүседириңге контроль

Дугуржулгаларны күүседириңге бүгү деннелдиг контролюн талалар азы оларның томуйлааны төлөөлекчилер, а ол ышкаш Россия Федерациязының Күш-ажыл болгаш чонну ажыл-биле хандырар министерствозу боттандырып чорудар.

Контрольду кылырының үезинде талалар боттарында база бар чогуур информацияларны бөөр.

Харыысалга

25 чүүл. Чугаалажыышкынарга киржириниден былдаанны дээш харыысалга

Ажыл берикчизин төлөөлеп турар кижилери, бир эвес олар коллективтиг керээни, дугуржулганы чарар, өскертир азы немээр талазы-биле чугаалажыышкынарга киржириниден былдаар, азы бо Хоойлунун 6 чүүлүнүн ийиги кезээ-биле доктаатткан хуусаанны хажыткан, азы талаларның доктаатткан хуусаазында чогуур комиссияның ажылын хандырбаан болза, көрдүнген хуусаанын өскөнинин соонда, хүн бүрүзү дээш күш-ажыл төлевириниң эн эвээш хемчээлинин он лакпыр түүнге суд чурумун өзугаар торгаал онаар.

26 чүүл. Коллективтиг керээни, дугуржулганы хажыткаңы болгаш күүсетээнни дээш харыысалга

Ажыл берикчизин төлөөлеп турар кижилер коллективтиг керээ, дугуржулга талазы-биле хүлээлгелерин хажыткаңына база күүсетээнинге бүрүүлүг болза, оларны күш-ажыл төлевириниң эн эвээш хемчээлинин чүс лакпыр хемчээлинге чедир суд чурумун өзугаар торгаал онаар.

Профэвилелниң, өске-даа төлөөледе органының ажылдакчыларының төлөөлеттирген кижизиниң негелдезин өзугаар өөрү ээзи, ажыл-агый башкарылгазының органы коллективтиг керээнин хүлээлгелериниң хажыттынганына база күүсеттинмээниге бүрүүлүг удуртукчуга хамаарыштыр хоойлужудулганың киржикчилериниң ажылдап кылыр болгаш дугуржулга киржикчилериниң бүрүн эргелиг төлөөлекчилери аная ат салыр.

Талаларның ат салган дугуржулгазын, аная киирген капсырылганы дугуржулганың киржикчизи — ажыл берикчизи (ажыл берикчизинин каттыжыышкыны) Россия Федерациязының Күш-ажыл болгаш чонну ажыл-биле хандырар министерствозунун аразынга дугуржулга өзугаар тодаргайлаар.

Дугуржулганың төлевилелин комиссия ажылдап кылыр болгаш дугуржулга киржикчилериниң бүрүн эргелиг төлөөлекчилери аная ат салыр.

Дугуржулганың күштүг болур хуусаазын болгаш ону күүседириңге контрольдун чурумун талалар дугуржулгага айтыр. Дугуржулганың күштүг болурунун хуусаазы үш чылдан ажын болбас.

Дугуржулганың киржикчилериниң ону оларның өмүнээзинден ажылдап кылырын болгаш чарарын төлөөлеткен ажылдакчыларга, ажыл берикчилериниге, күүсекчи эрге-чагырга органнарга дугуржулга дорт хамааржыр.

23 чүүл. Дугуржулганы өскертири болгаш немээри.

Дугуржулганы өскертирин болгаш немээрин дугуржулгада талаларның көрген чурумун өзугаар кылыр, а бир эвес ону ында айытпаан болза — ону чарарын көрген бо Хоойлуда доктаатткан чурум өзугаар тодаалыр.

24 чүүл. Дугуржулгаларны күүседириңге контроль

Дугуржулгаларны күүседириңге бүгү деннелдиг контролюн талалар азы оларның томуйлааны төлөөлекчилер, а ол ышкаш Россия Федерациязының Күш-ажыл болгаш чонну ажыл-биле хандырар министерствозу боттандырып чорудар.

Контрольду кылырының үезинде талалар боттарында база бар чогуур информацияларны бөөр.

Харыысалга

25 чүүл. Чугаалажыышкынарга киржириниден былдаанны дээш харыысалга

Ажыл берикчизин төлөөлеп турар кижилер, коллективтиг чугаалажыышкынарга болгаш коллективтиг керээнин, дугуржулганың саглыгына контрольду боттандырарына эргежок чугула медээлерни бербээнинге бүрүүлүг болза, оларга саглыгачурум талазы-биле харыысалганы азы күш-ажыл төлевириниң эн эвээш хемчээлинин үш дакпыр түүнге дең торгаалды суд чурумун өзугаар онаар.

26 чүүл. Харыысалга онаарының чуруму

Бо Хоойлу өзугаар көрдүнген торгаалды онаар дугайында херектерни сайгарып көөрүнүн чурумун болгаш хуусааларын РСФСР-ниң Административтиг корум-чурум үрээшкининин дугайында кодексизи-биле доктаадыр.

Бо чүүлүн бирги кезээнде айыттынган херектерни коллективтиг керээнин, дугуржулгаларының талаларының, чогуур комиссиларының киргеи-биле азы прокуроврнун инициативазы-биле сайгарып көөр.

Россия Федерациязының Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.

Москва. Россияның Советтер бажыны.

1992 чылдың март 11.

«Коллективтиг керээлер болгаш дугуржулгалар дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузун күштүг болдуруп киириниң чурумунун дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Россия Федерациязының Дээди Советинин **доктаадыры болза:**

1. «Коллективтиг керээлер болгаш дугуржулгалар дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузун ону парлаан үезинден күштүг болдуруп киирер.

2. Россия Федерациязының чазаа бир ай хуусаада дараазында чүүлдерни боттандырар:

«Коллективтиг керээлер болгаш дугуржулгалар дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузун ажыглаарының талазы-биле эргежок чугула нормативтиг актыларны ажылдап кылыр болгаш хүлээп алыр;

нормативтиг актыларны айыттынган Хоойлуга дүүштүр эде кылыр;

хоойлужудулга актыларын айыттынган Хоойлу-биле дугуржулганы кылдыр эдер талазы-биле саналдарны Россия Федерациязының Дээди Советиниге киирер;

3. Россия Федерациязының составында республикаларның Дээди Советтериниге хоойлужудулга актыларын айыттынган Хоойлуга дүүштүр эде кылырын сүмелээр.

4. 1992 чылда чардынган коллективтиг керээлерни болгаш дугуржулгаларны күштүг деп саналар азы талаларының күүсээн-биле Россия Федерациязының «Коллективтиг керээлер болгаш дугуржулгалар дугайында» Хоойлузунга дүүштүр катап чаныл ап болур.

5. Россия Федерациязының Дээди Советинин Республика Советинин Социал политика талазы-биле комиссиязы Россия Федерациязының «Коллективтиг керээлер болгаш дугуржулгалар дугайында» Хоойлузун ажыглап келгениниң практиказын 1992 чылдың декабрьда сайгарып көөр болгаш херек апаар болза, Россия Федерациязының Дээди Советиниге айыттынган Хоойлуну сайзырангайжыдар талазы-биле саналдарны киирер.

Россия Федерациязының Дээди Советинин Даргазы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва. Россияның Советтер бажыны.

1992 чылдың март 11.

ДЕНДИИ ХАЛАЛЫГ

Самагалдай суурда чаштарга сүт, сүттен кылган чем бөөр кухня бар. Оон сүт алырының халалы дендии. Кухнаның эргелекчизи Долгар Даржылбырбаевна Борбай-оолдун ажы-чаны дыка берге-дир: ажынчак, сүт ап келген аваларга черле эки сөзү чок. Арын-шырайын бөзин көөрге, дүгдүнчек, карактары соок.

Каш-ла кижиден тургустунган ол коллективтин кежигүннери оон коргар. Ынчангашла боор, санитаркалар ыырынмас. Эргелекчи кижи негелдезиг болбайн канчаар. Негээр, « ажыл-агыйжы айтырыгны шыгыны тургузар апаар. Ынчалза-даа ажыл ажыл-ла болгай. Арын-чүүр, ажы-чан, ажыл-иштин будуруктуунге кандыг салдар едиверил дээрзин эргелекчи Долгар Борбай-оол хандыр бочаар болза эки.

Удуртукчу кижи ажылчыларынга бүгү тала-биле үлегерлиг болбас чүве бе: идиктеп кедеринден, арын-бажын эдип-чазаарындан эгелээш, ажы-чанга, иштики сагыш-сеткил культуразынга чедир аан. Ол база демей-ле не кижи мышкажыл.

Чаш уруг-дарыглыг не кижи бир хүн судун ап четтикпейн-даа баргай-ла. Даартазында барган: «Дүүнгү үлүүвүстү катай ап болур бе?» — деп айтырарга: «Хош!» — дээр-дир. Ол чүү дээн карыыл, кандыг чаныл?! Сүт үреливиге чем харын. Үезинде кээп ап албаан сүт ирип, ажын-даа каан болур. Аная бис, сүт ап турар улус, кичээнгейлиг болур ужурлуг бис.

Кижилер аразында ажылдап чоруур кижи ажы-чанында чедер-четпес талаларын билип, миннип чоруур болза эки чүве-дир ийин. Айтырыг салган кижилерге ынап-ла ажынын, чанчаныл харыылаар деп чүү деп чоор.

Бо мааралды номчаш, бодун бичин чүгээр туттунар боор деп бодаар-дыр мен.

Айлан МОНГУШ.

Тес-Хем район.

БҮГҮ ТАЛАЛЫГ

ДЕТКИМЧЕ ТУРАР БОЛЗА

Чоокта чаа өг-бүленин, не-чаштын, хөрөөженнерниң социал камгалалының талазы-биле улуг чугааны бодунуң пленумунга Тываның Хөрөөженнер эвилели чоруткан. Анаа илеткелди эвилелдиң даргазы, Тыва Республиканың улус депутады З. Н. Сат кылган. Ам оон-биле интервьюну силерниң кичээнгейиңерге бараалгаттывыс, эргим номчукчу.

— Зоя Назытыевна, республикада не хөрөөженнерниң талазы-биле байдал черде кандыгыл? Ону кысказы-биле-даа болза, солуниун номчукчуларыңа таныштырып көрүңерем.

— Россия хоойлузун өзугаар көдээде хөрөөжен ажылнышчылерге элээн чигелделер көрдүнген. Чижээ, оларга декрет шөлээ 140 хонук, бичии уруун 3 хар чедир өстүрериңе чүгле аваларыңа эвес, немелде шөлээни уругну херек кырында азырап турар кайы-бир төрелиңе берип болур, хөрөөжен ажылчынар долу эвес ажыл неделязын (36 шак) азы кызыртыңган ажыл хүнүн ажыглаар эргелиг, ажылын чылып турар график өзугаар кылып болур, ээлчелиг шөлээни 28 хонук чедир оларга узаткан, уруг төрүттүүгенде, шалыныңын адаккы деңнелиңге үш хатан көвүдеткениңге деп төлевирни бээр, бот иелерге болгаш бичии уругларга пособиелерниң хемчээлин улгаттырган. Ол мышкаш бо чылдың апрель 1-ден өгелеп уруглар садыңга уруун тургусканы дээш шалыныңын 20 хуузундан эрттир төлевес, а 3-тен хөй уруглар-лыг улус шалыныңын 10 хуузун төлээр.

Эрткен чылдың декабрьда Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң хүлээп алганы доктаазын өзугаар өртек өскени-биле холбаштыр чоонун социал камгалалын өжүдер дээш алдынын турар хемчеглериниң санында эвээш орулгалыг өг-бүлелерге тускайлаттынган 16 магазинни ажыктан, бажынына социал дуза чедиреринин 44 ажыллакчызын тускайлаан, чем өртээнге школачыларга 19 рубль 25 көп., а студентилерге 47 рубль 50 көпеекти компенсация кылдыр киирген. Район бүрүзүнде тодаргай дуза көргүстүүнүн турар. Тес-Хемде халас дүштеки чем. Каа-Хемде кырган улуска хөмүр болгаш ыяшты халас сөөртүп бээр, Улуг-Хемде чаңгыс удааның экша дузаламчызын чиик өртектиг аъш-чем садын алырыңа берип турар дээш ышкаш ажылдар чер-черде чоруттуп өгелээн.

Эвээш орулгалыг өг-бүлелерге социал дузаны ылангыя чымчак сеткилдиг хөрөөжен чоп аажок кызымак чорудуп турар. Чижээ, Бай-Тайганың хөрөөженнери «Өг-бүле» деп акцияны организаттаан. оон түнелиңде 12 мүн рубльди чыгтаан, инвалидтерге, кыраанныларга, хөй уруглар-лыг өг-бүлелерге материалдыг дузаны чедиргеи. Ол мышкаш Кызылда «Өг-бүле» төп (даргазы Н. О. Товуу) чаагай сеткилдин акциязын хөгжүм-шин театрыңа чоруткаш, инвалид бичии уругларга дузаны чедиргеи.

— Ажыл хире-шаа-биле чоруп турар-дыр. А кандыг айтыырларга хөрөөжен чоп бергедежип турарыл?

— Хөрөөжен ажылчыларның ажылдаарыңа таарымчалыг байдалдары эвээш. Олар шык, соок черлерде ажылдап, оон түнелиңде аарып турарлар. Ылангыя көдээде ажыл-ишчилер аар чүктер көдүрүп турар, оон уламындан иштиг хөрөөженнериң уруг дүжүреринин таварылгалары ийи-чаңгыс эвес. Аъш-чемниң шынары багай, ажылдаар байдалы таарымча чогундан саатты хөрөөженнериң божуп турар уруглары база аарыг төрүттүүнүн турар, төрүмелиңден аарыглыг уругларның хүүзү 45 чедип турар. Мынчап кээрге кадык-шырак нацин дугайында чугаа чорудары дыка берге.

Республикада ажылдап турар кижилериниң 53,8 хүүзү хөрөөженнер болуп турар. Мынчаарга олар ажыл-агыйның база кол шимчедиччилери-дир. Оон-биле чергелештир машина-техниканың өртээнин аартаанындан, амгы үеде хол-биле кылыр ажылдар эвээжээрден, улам немежип турар. Демги хоойлуну херек кырында боттандырар хамаанчок, пекарняларда, хлеб заводтарында, магазиннерде, совхозтарда тонна-тонна аар чүктер хөрөөжен ажылчыларның эгиннериңде улам-на чүүлүп турар.

Малчын хөрөөженнериң өз-шыктан кол нуруузунда бүүрээ болгаш түстеп аарыг.

— Зоя Назытыевна, болуп турар пленумнарга хөрөөжен чоннуң берге байдалының дугайында чугаалашканы биллингин. Ону чүгээ эжиждип алырының талазы-биле кандыг-кандыг саналдар аваа үнгудээн ирге?

— Пленумга эмчилер хөрөөженнериң аарыг-аажыңы көвүдеп турарын, аарыг уруглар төрүттүүнүн турарының дугайында улуг дүвүрелбиле чугаалаанда. Ол мышкаш хөрөөженнер боттарының эргелерин эки-ле билбес, неттеде кылып шыдавас.

Не-хөрөөженнер уруг-дарыга идик-хөп тып алырының бергезин болгаш бо айтыырны шиитпирлээн-биле бичии уруглар идиктери бүдүүн тускай бүдүүрелерге даамы ажыдарын саналдаанда. Ук ажылды районнарда амыдыралы хандырылганын бүдүүрүлге эргелеллери организаттап болур. Ол мышкаш бүдүүрүкү ажылдыг өг-бүле кооперативериңе, хөй уруглуг өг-бүлелериниң бичи бүдүүрүлелериниң чигелделери көргүзери чугула деп, саналдар үнгүлээн.

«Тыва ТВ» болгаш «Уранхай» телеканалдарын дамчыштыр самыын-садар чоруук, күштеп-күүнүлээшкин сурталдап турары анчыктарга коңчуг багай салдаалыг деп, саналдаачылар шүүгүмүлээн түве. Мынчаташ ону хоойлу өзугаар сайгарып көрзе эки.

3 хар чедип чаңгыс уруглуг хөрөөжен кижини кымнылдаа ажылдап хостаар азы кызыыр эргеи чок, бо күүлү тажыдар болза, 10 мүнден 100 мүн чедир рубльге торгап болур.

Амгы үеде төлевирлиг медицина кеңтереп өгелээн. Ыраала-даа божудулага төлевір кылырыңа акушер-гинеколог эмчилер удурланып турар.

Бажыңга ажылдаарының авгаларын хөй-биле тургузар, дузалал ажыл-агыйын сайзыраткыр, уруглар бажының тодаргай өг-бүлелерге улуг эвес хевирлиг кылдыр ажыдар, малчын хөрөөженнерге чиселделиг (50 хар четкенде) пенсияны тургузар, чаа төрүттүнгеи чаштарга комплектилерни тыварының талазы-биле спонсорларны дилээр, хөрөөжен кижиниң ат-алдарын көдүрер дээш бердингеи саналдарның долу эвес дамзызы мыйдыг-дыр.

— Бүгү-ле чыглып келген айтыырларны чаңгыс кыска интервьюга көргүзеп берге болбас авгажок. Ынчаташ бүгү-ле айтыырлар, бергелер, шиитпирлээн үүлдер талазы-биле моон-даа соонаар казы ажыллаарывыс чугула ээзери иллеп-дир. Ынчаташ, Зоя Назытыевна, сөөлгү айтыыр: тургустуңган байдалдан үнүп алырының кандыг оруктарын көрүп турар силер?

— Бо берге үеде өг-бүленин ат-алдарын көдүрер, сагыш-сеткил талазы-биле дыштанылганы, билчилгени, мөзүшманны өг-бүлеге алыр деп чүүлүү хандыр угаадыры чугула. Ава кижи амыдыралы дээш дүвүреес болза, авткан айтыырларны чоорту шиитпирлеп ап болур. Ынчаташ хөрөөженнериң байдалын чүгле чазак деңнели-биле үнелеп көөр, оларга дарый дуза чедирери сонгаарлаттынмас айтыыр. Канчаарга-даа өг-бүле, ынак хөрөөжени, эгелчаасыр уруглары мышкаш кажан-даа өскерилбес үнелелер берле артын каап-дыр ийин. Бо бүгүнү удуртур улуг даргаларывыс чүгле бидио эвес, а ол талазы-биле тодаргай ажылды чорудуп, акша-хөгенчиг, материалдыг идик берийшкини бээр болза, ол хөрөөжен чоннуң амыдыралын эжиждериңе улуг салдаалыг болур ийик.

Интервьюну Надежда ЭРГЕП кылган.

Интервью

РЫНОККА КАНЧАП ЧЕДЕРИЛ?

Чамдык даштыкы эртемденнериниң Россияның рынокче шилчилгезиниге хамаарыштыр болалдарын «Комсомольская правда» солуннуң «Интерпульс» дээр капсырылгазындан кызыра очулдуруп парлаар-дыр бис.

Дэвид ЛИПТОН — Россияның чамаанын экономика талазы-биле чөвүлекчилериниң бирээзи:

— Амгы үеде Россияның улуг, биче хоорайларында бараан көвүдээн бе деп айтыыр чугула. Оожум-даа болза, рынокта бараан кирил турар апаргаи деп, чамдык саанар көргүзүп турар.

Ельцинге Барыын талаан дузаламчыны ам-даа улгаттырар херек. Маңаа Россияның валюта фондузуниче Делегейниң кирери дузалаар.

Россия экономика талазыбиле турум торукту чедип аптар болза, ынчан аваа бизнестиң хөгжүлдези кызыгаар чок апаар.

Джуди ШЕЛТОН — Гувер институтунуң ажылдакчызы:

— Делегейниң валюта фондузуниче киреринин албан болгаш эргежок чугула негелдези — сан-хөө чурумун тургузары, күрүне бюджединге контроль. Ыядыг болганда Барыын тала орус улустуң холунга турар үжүрлүг адырларны контрольга алыр апаар.

Бодунуң рублин быжыглаар дээш, сан-хөө системазын кадыкшылар дээш Россияның чазаа кеску чүү-даа кылбаан.

Россияның чону мегге рынок деп чүвени эки билип, өзугаар чок апаар.

Джуди ШЕЛТОН — Гувер институтунуң ажылдакчызы:

— Делегейниң валюта фондузуниче киреринин албан болгаш эргежок чугула негелдези — сан-хөө чурумун тургузары, күрүне бюджединге контроль. Ыядыг болганда Барыын тала орус улустуң холунга турар үжүрлүг адырларны контрольга алыр апаар.

Бодунуң рублин быжыглаар дээш, сан-хөө системазын кадыкшылар дээш Россияның чазаа кеску чүү-даа кылбаан.

Россияның чону мегге рынок деп чүвени эки билип, өзугаар чок апаар.

Джуди ШЕЛТОН — Гувер институтунуң ажылдакчызы:

— Делегейниң валюта фондузуниче киреринин албан болгаш эргежок чугула негелдези — сан-хөө чурумун тургузары, күрүне бюджединге контроль. Ыядыг болганда Барыын тала орус улустуң холунга турар үжүрлүг адырларны контрольга алыр апаар.

Бодунуң рублин быжыглаар дээш, сан-хөө системазын кадыкшылар дээш Россияның чазаа кеску чүү-даа кылбаан.

Россияның чону мегге рынок деп чүвени эки билип, өзугаар чок апаар.

Джуди ШЕЛТОН — Гувер институтунуң ажылдакчызы:

— Делегейниң валюта фондузуниче киреринин албан болгаш эргежок чугула негелдези — сан-хөө чурумун тургузары, күрүне бюджединге контроль. Ыядыг болганда Барыын тала орус улустуң холунга турар үжүрлүг адырларны контрольга алыр апаар.

Бодунуң рублин быжыглаар дээш, сан-хөө системазын кадыкшылар дээш Россияның чазаа кеску чүү-даа кылбаан.

Россияның чону мегге рынок деп чүвени эки билип, өзугаар чок апаар.

Питер НОРТОН — «компьютер программалаашкынынга революцияның алазы»:

— Чогаадыкчы арга-шинээ болгаш сагыыгыр-тывыгыт чорук херек. Угаан-бодалы байлак болгаш оон-биле кады олча-тывыштыг ажылдаскыдулуг кижилер экономиктиг кризистен чуртту үштүг хөөн болур.

Шилчилге үеэ берге, тепчиин берге, аваа ам бодап турарывыстан хөй че база херек болур. Ынчалаарок илегел бар болза үжүр-ла бар.

ООДА УЖУ-КЫДЫЫН БИЛИР СИЛЕР БЕ?

Рынок экономиказының дугайында эгелелиглериниң бар-чогун хынаарыңа дузалаар айтыыг-харылар. Оларны АКШ-та ажыглап турар.

1. Хостуг рынок харылзааларының байдалында бүдүрген бараанар кайы хире хемчээлдиг база кайнаар кирген турарын ким тодарадыры?

А. Федералдыг чазак
Б. Садыкчылар
В. Садып алыкчылар
Г. Бүдүрүкчүлер

2. Экономикага чедишпес чорук (дефицит) дараазында чүүлден хамааржыр:

А. Ажыктыг эвес бүдүрүүшкүн
Б. Ниитилелдиң негелде-хереглелдериниң болгаш бар курлавырларның дүүшпес чоруу
В. Турум эвес өртектер
Г. Бюджетти күрүениң балансталтырып билбези

3. Рынокту сонгулдаларбиле дөмейлээнин дараазында бадыткалдарның кайызы долу тайылбырлап турар-дыр?

А. Таарышканы бараанар болгаш ачы-дуза дээш хамаатылар «акшазының хавыбиле бадылап турар»
Б. Сонгулдалыг албан-дужаалдарда ажылдап турар күрүне дүжүметтери күрүнеге херек бараанларны болгаш ачы-дузаны шилип турар
В. Садыг операцияларын чорудуп турар дүрүмнерни болгаш хоойлуларны шын эвес деп көргеш, хамаатылар «шыйып» кааптар аргалыг
Г. Үстүнде адаан шупту чүүлдер

4. Дараазында киирген бадыткалларының кайызы рынок экономиказынга чоок хамаарылгалыгыл?

А. Садып алыкчылар хөй, садыкчылар эвээш
Б. Садыкчылар хөй, садып алыкчылар эвээш
В. Рынокта өртектериниң болгаш ачы-дуза дээш хамаатылар «акшазының хавыбиле бадылап турар»
Г. Рынокта өртектериниң тергиделдиг байдалда турып турар улуг корпорациялар таарыштырар

5. Бараанның өртээ өзе бээр болза, ол бараанга негелде-хереглел канчап баарыл?

А. Негелде-хереглел биезги дег хевээр артар
Б. Негелде-хереглел анаа дүүштүр өзе бээр
В. Негелде-хереглел саналдап турарындан көвүдей бээр
Г. Негелде-хереглел эвээжей бээр

6. Бир эвес бизнесмен корпорацияның акцияларын садып алыр болза, дараазында бадыткалдарның кайызы шын болурул?

А. Ол болунун акшазын корпорацияга чедирип турарыңа ол-дур
Б. Ол корпорацияның өскелери дээш бодунга харыысалганы ап турар
В. Акция дээш төлээн акшазын анаа эгидериниң магадыланы ол
Г. Ол корпорацияның өнчүзүнүн кезик-чамдыызының эзэн болур эргени алыр

7. Бүдүрүлге ажылын аар дээш бизнесмен чылда 12 хуу төлээр кылдыр 10000 доллар-ны кредитке алган. Бир чыл эрткенде ол кредиторга чеже акшаны төлээрил?

А. 10000 доллар
Б. 11200 доллар
В. 12000 доллар
Г. 12.200 доллар

8. Сөөлгү 20 чылда дараазында чуртка экономиктиг хөгжүлде эң-не шапкын болган:

А. Каттышкан Штаттарга
Б. Великобританияга
В. Японияга
Г. Канадага

Шын харылар: 1. В, 2. Б, 3. А, 4. В, 5. Г, 6. Г, 7. Б, 8. В.

ЧОГААЛЧЫ ТАМБА-СҮРҮҢ

Тыва сөстүң база бир шылгарангай чечен өгбези Александр Тамба-Сүрүн. Тыва чоннуң чечен чогаалының ак өөн өглешкен онзагай салымчаанныг чогаалчыларының баштайгы одуруунга Александр Чаш-оолович Тамба-Сүрүнүң буянныг ады кирген. Оон допчу намдары тыва чогаалдың төөгү номнарындан астыгып калган.

Допчулап көрейн. Александр Тамба-Сүрүн адазы ядыы арат Куулар Чаш-оол, авазы Куулар Көк-Кадай олар Чөөн-Хемчик районунуң Шемиге чуртталган хораннар. Авазының адазын орус садыгжы дээрзин дыннаан мен. Он алды харлап хораш, Тамба-Сүрүн Кызыл хоорайга аъттыг чедип келген. 1931-1935 чылдарда Күрүнеңиг типографиязында өрүкчүлеп турган, хөрөөнге дегдиргеш, көдээлей берген. Үш чылдың дургузунда Чөөн-Хемчик районунуң Теве-Хая, Кызыл-Даг, Ак-Туруг, Чыргакы, Шеми сумуларында лекциякт башкылап, мүн ажыг кижини номчуур, бижиир кылдыр өөредип каан хоочун башкы. 1938-1943 чылдарда «Тываның аныяктары» солуңга аныяк корралар сургакчызы болуп ажылдап хораан Сактып тур мен. Ынчан Чадаана школазында өөренип турган мен. 1943-1949 чылдарда «Ленинчи орук» солуңнуң редакторунга ажылдап турган. Ам Тыва Республиканың Күрүне шаңналының лауреат чогаалчызы аларган Олег Суваакит-биле ону амыратпас турган бис. Сактып тур мен, Сергей Пюрбю, Монгуш Идам-Сүрүн, Куулар Тамба-Сүрүн чогаалчыларга үдеттирип алгаш, орус шулукчу Степан Петрович Шипачев бистин школага моорлап келген. Орус, тыва алдарлыг чогаалчыларның мурнунга Олег Суваакит, база мен шулуктер номчуп, чечен сөстүн сагылын четтирген бис. Ол-ла чогаалчы өгбелеривис шулук чогаалының түүрүк саралазынга чалыы бистерни ушкарыы каан түве.

Александр Тамба-Сүрүн төрүмел утаанныг болгаш бодула үжүк-бижикке хандыкпын өөренгеш, билиин бедидип ап, ареэз Чөөн-Хемчик комунун бирги секретарынга, Чадаанага райоо база почта даргалап, Шеми школазынга интернат эргелекчилеп, Культура бажының директорлап турган, бежен алды харлында чорта берген. Оон бир улуг университеди турган, ол болза тыва кыраныар. Оларның солун чугаалары янзы-бүрү хевириниң чогаалдарын бижиириңе улуг үүже бооп турган. Кандыг-даа башкылардан, номнардан база словарлардан тывылбас эртиңнин кыраныардан мага хандыр дыннап келген. Ынчангаш ол бистин кажан-даа кылып шыдавас чүвелеривисти чогаалдарында бижип каан.

Тыва бижик беш харлап турда. Александр Тамба-Сүрүнүн шулукчу салым-чолунда бар. «Хат» деп шулуктер кайгамчыктыг «Уран-чечен аныяктарны» чогаатканы.

Эртемниг бис, чогаалдыг бис.
Эрес-маадыр соруктуг бис.
Эртем-номнун депшилгеинин
Эчизинге чедер-ле бис.

Бо одуругларны чогаатканы шулукчу мээн башкым бооп хораан. Мээн шымбай билиг чедип алырымга бо одуруглар коңчуг дузалаан. Ёзулуг хамааты кижи азы мөзүлүг кижи болур дээр болза, чалыы шаандан тура-ла, салган сорулгалыг болур, оон башка мүгулай аваар.

Чоннуң ырларының хөөнү Тамба-Сүрүнүнүң шулуктериниң бир кол аялгазы болган.

Күзүн үнген хүрен чечек
Күстүн айын төдер эвес.
Күжүр Шеми оглу, кызы
Хүлээлгезин салыр эвес.

Күс болгаш чечек үениң эргилдези-биле хуулып турар, ынчаарга Шеми хемниң үнүнга төрүттүнгеи оолдар, кыстар түткаш, салбас эрес соруктуг болгаш хүлээлгезин албаан күүседир ажылчыныг маадырлар бооп дыннаалыр.

Тывалар эрте-бүрүн шагдан бээр черик, сүтү, дээрзи, арга-аргыны, хуулуп турар бойдуста дамчыштыр кижиниң хөөнүн, бодалын болгаш саналдарын ырларынга ырлаарга олар ажыл-агыйның база кол шимчедиччилери-дир. Оон-биле чергелештир машина-техниканың өртээнин аартаанындан, амгы үеде хол-биле кылыр ажылдар эвээжээрден, улам немежип турар. Демги хоойлуну херек кырында боттандырар хамаанчок, пекарняларда, хлеб заводтарында, магазиннерде, совхозтарда тонна-тонна аар чүктер хөрөөжен ажылчыларның эгиннериңде улам-на чүүлүп турар.

Малчын хөрөөженнериң өз-шыктан кол нуруузунда бүүрээ болгаш түстеп аарыг.

— Зоя Назытыевна, болуп турар пленумнарга хөрөөжен чоннуң берге байдалының дугайында чугаалашканы биллингин. Ону чүгээ эжиждип алырының талазы-биле кандыг-кандыг саналдар аваа үнгудээн ирге?

— Пленумга эмчилер хөрөөженнериң аарыг-аажыңы көвүдеп турарын, аарыг уруглар төрүттүүнүн турарының дугайында улуг дүвүрелбиле чугаалаанда. Ол мышкаш хөрөөженнер боттарының эргелерин эки-ле билбес, неттеде кылып шыдавас.

Не-хөрөөженнер уруг-дарыга идик-хөп тып алырының бергезин болгаш бо айтыырны шиитпирлээн-биле бичии уруглар идиктери бүдүүн тускай бүдүүрелерге даамы ажыдарын саналдаанда. Ук ажылды районнарда амыдыралы хандырылганын бүдүүрүлге эргелеллери организаттап болур. Ол мышкаш бүдүүрүкү ажылдыг өг-бүле кооперативериңе, хөй уруглуг өг-бүлелериниң бичи бүдүүрүлелериниң чигелделери көргүзери чугула деп, саналдар үнгүлээн.

«Тыва ТВ» болгаш «Уранхай» телеканалдарын дамчыштыр самыын-садар чоруук, күштеп-күүнүлээшкин сурталдап турары анчыктарга коңчуг багай салдаалыг деп, саналдаачылар шүүгүмүлээн түве. Мынчаташ ону хоойлу өзугаар сайгарып көрзе эки.

3 хар чедип чаңгыс уруглуг хөрөөжен кижини кымнылдаа ажылдап хостаар азы кызыыр эргеи чок, бо күүлү тажыдар болза, 10 мүнден 100 мүн чедир рубльге торгап болур.

Амгы үеде төлевирлиг медицина кеңтереп өгелээн. Ыраала-даа божудулага төлевір кылырыңа акушер-гинеколог эмчилер удурланып турар.

Бажыңга ажылдаарының авгаларын хөй-биле тургузар, дузалал ажыл-агыйын сайзыраткыр, уруглар бажының тодаргай өг-бүлелерге улуг эвес хевирлиг кылдыр ажыдар, малчын хөрөөженнерге чиселделиг (50 хар четкенде) пенсияны тургузар, чаа төрүттүнгеи чаштарга комплектилерни тыварының талазы-биле спонсорларны дилээр, хөрөөжен кижиниң ат-алдарын көдүрер дээш бердингеи саналдарның долу эвес дамзызы мыйдыг-дыр.

— Бүгү-ле чыглып келген айтыырларны чаңгыс кыска интервьюга көргүзеп берге болбас авгажок. Ынчаташ бүгү-ле айтыырлар, бергелер, шиитпирлээн үүлдер талазы-биле моон-даа соонаар казы ажыллаарывыс чугула ээзери иллеп-дир. Ынчаташ, Зоя Назытыевна, сөөлгү айтыыр: тургустуңган байдалдан үнүп алырының кандыг оруктарын көрүп турар силер?

— Бо берге үеде өг-бүленин ат-алдарын көдүрер, сагыш-сеткил талазы-биле дыштанылганы, билчилгени, мөзүшманны өг-бүлеге алыр деп чүүлүү хандыр угаадыры чугула. Ава кижи амыдыралы дээш дүвүреес болза, авткан айтыырларны чоорту шиитпирлеп ап болур. Ынчаташ хөрөөженнериң байдалын чүгле чазак деңнели-биле үнелеп көөр, оларга дарый дуза чедирери сонгаарлаттынмас айтыыр. Канчаарга-даа өг-бүле, ынак хөрөөжени, эгелчаасыр уруглары мышкаш кажан-даа өскерилбес үнелелер берле артын каап-дыр ийин. Бо бүгүнү удуртур улуг даргаларывыс чүгле бидио эвес, а ол талазы-биле тодаргай ажылды чорудуп, акша-хөгенчиг, материалдыг идик берийшкини бээр болза, ол хөрөөжен чоннуң амыдыралын эжиждериңе улуг салдаалыг болур ийик.

Интервьюну Надежда ЭРГЕП кылган.

Эскертинмейн чораанныңарның бирээзи

АЛА ЧАЙНЫ ӨТТҮР ЫРЛААШ

Өвүр районунуң «Торгалыг» совхозтуң малының кыштаглаашкыны кончуг берге байдалда адакталып турар. Мал чемин эрткен чайы четчирибиле белеткеп албаанындан малдың өлүп хораар чоруу бар болган. Бо чылдың бирги кварталында 29 инек, 1655 хой, 217 өшкү, 21 чылгы өлген.

Эрткен чайын совхозтуң малчыннарының чамдыызы малдың чайны семиртилгезин багай эрттиргеннер. Эштери Шаалааш хемниң бажында тайгаларга малды ай чыгыы одарлаткан болза, өскелери 7-15 хонук хире болгаш, дедир шыпааже көжүп кирип келгеннер.

Шагда мал чемин Ак-Чыраадан четчир кылдыр белеткеп ап турган болза, ам өттүгеен эки үнген турда-ла, мал чеминиң курлавырын тургузуп шыдавас-тыр бис. Аваа биз шаптыктан турар үүл —чайгы үеде байырлалдарның, куда-дойнуң көвүдээни. Навдымнарны суг болза улаштыр-улаштыр эрттирип турып бээдир бис. Баштай совхозтарның наадымнары эртер. Кижилер ажыл-иштен хоорлуп, ол-бо совхозтар барып, удурдедир чалажыр, байырлаашкын турул бээр. Оон соонда район Наадымы, республика Наадымы дээш төпче улажыл чоруй баар. Басняда шоотканы ышкаш, ала чайны өттүр ырлаашкы, кыжын мал чеминиң чок деп девидеп турар.

Василий БЮРБЮ.

ЭЛДЕП АЪТ

Шагда ачам үш ой аъттыг чүве. Бирээзи саяктаар, аар чүк сөөртүр, ийигизи чүүрүк, а үшкүү чоржап, буруур. Тайгадан ыяштаарда, буруур ой аъттың шанаанга эн чоон ыяштың дөзүн чүдүрер. Өске аъттарынга чоон, чинге ыяштарны эндере-ле салыптар. «Хөөкүй бичии буруур, чоржап аътка чоон ыяш дөзү дыка-ла аар боор» деп иштимге бодап хораан мен.

Часкаар апаргында өг кыдыйда донган харны шанакка өгбейти чүдүргеи. Аъдывыс демги чоржап ой! Ыя кудургай куду черге шанак боду безин чылып бады барып болур чүве-дир ийин. Күжүр ой хая көрүп көргеш, чүткүвейн, дедирлеңгеш турупкан. Какан-соккан, кара шору! Кожа өглер ишти ашактар база четкилеп келген. Шанактың соонда аъттың чүүртүр идил эгелээн. Дөмей-ле хоржок! Ачам пат-ла чөгел төткеш, дерин чоттуруп:

— Билгеи болзумза, күзүне күрүнеге дужаалтар чүвемни. Мал эвес, аза-дыр ийин бо! Чүү-даа дээр аймын тыпас мен—дээш, аъдын адыра берди. Өөрү ашактар чүүктүг шанакты ырады иткеш, чүвүүн чая идиптилер.

— Шанаанарны эккелиңер! Мен силерге солун чүве көргүзейн! — деп, ачам алгырды.

Чүк чок шанакты демиңле аъдыага кожупту. Шу-у!—дээрге хая көргеш, чүү-даа чүве болбаан дег чорупкан. Ачам өг дөрүүче халаваш, хере донуруп каан ишек кежи эккелди. Оозун барааны чазагай кылдыр шанак кырынга таарыштыр тургускаш: Шу-у! —дээн. Күжүр ой хая көргеш, чоруур боор бе. Шуут-ла чыдыпты! Ашактарның катыыткизин чүү дээр! Чамдыктары черде чыдыпкан чүглүп турган чери бар. Элдеп-лемал чоруур чүве. Ырак чер чорааш дедир ээптерге, кымчы кактырбас, ол дег ылгын-дурген чүве чок.

Ол-даа канчаар, ындыг-ла ыйнаан. Ам бо берге үеде чылгы малды тыртар база муар кылдыр өөредип ажыглаза деп күзелимни илередикседим. «Бензин чок, үрелген» дээр эвес, идегелдиг чүве аъдывыс эвес бе? Терге, шанак, хомут, эзер, чүген дээн ышкаш херекселлериг ус-шевер кижилер чүте кылып болбас деп.

Оода-ла ырак-узак эвес колхоз-совхоз девискээриниге аътты ажыглаза, оон өртээ чиик, идегелдиг деп бодаар мен.

Эрензен ТЕЖИТ.

ТВ

(«Комсомольская правда» солундан допчулап очулдурдурган).

АПРЕЛЬ 18, СУББОТА
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.30 Суббота эртеңгиин дамчыдылгазы. 8.35 Мультфильм. 8.45 Сонуургаачыг эртеңги программа. 9.15 «Төп». 9.55 Телефильм. 10.15 Хөгжүм киоскизи. 10.45 Балет концерти. 11.55 «Моңу кылып шыдаар силер». 12.45 «Демнежилге». 14.00 Медээлер. 14.20 Бойдус камгалалынга хамаарылгалыг медээлер. 14.35 Мультфильм. 14.45 «Бүзүренчиг-даа болза, черле элдептиг». 15.25. Хөй сериялыг телефильм. 16.20 Классиктиг симфония хөгжүмү. 16.35 Уран-чечен кыска телефильм. 17.10 Телефильм. 18.10 «Кызыл дөрбелчин». 18.50 Мультфильм. 19.15 «А олар черле чоруй баар болза» деп уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 21.00 Медээлер. 21.25 «А олар черле чоруй баар болза» деп уран-чечен телефильмнин 2-ги сериязын көргүзер. 23.05 Европага немештир. 00.05 «Лимпопо». 00.35 «Катарач» суурнун ырлары. 01.00 Медээлер. 01.40 — 02.40 Дээрбечилер дугайында уран-чечен телефильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Үндезин эгелер. 9.00 Спорт дугайында дамчыдылга. 9.55 Амдаа шинчилеттинмээн октаргай. 10.20 Эскулап бургаи. 10.30 Романс ырлар. 11.00 «Он бирге кадар». 13.05 Дамчыдылга. 14.00 Чурукчу дугайында чугаа. 14.30 Россияның аян-чоруктар бюрозу. 15.20 Фильм. 16.50 Культура дугайында чаа медээлер. 17.30 Уран-чечен телефильм. 19.00 «Мырынай чажыт». 19.55 Чарлаллар. 20.00 Медээлер. 20.20 Чарлаллар. 20.25 Хүн бүрүде байырлал. 21.00 Футбол. 22.55 Театр дугайында. 23.55 Чарлаллар. 00.00 Медээлер. 00.20 — 00.50 «Джаз мастерскаязы».

АПРЕЛЬ 19, ВОСКРЕСЕНЬЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Аяныышкак гимнастика. 8.30 «Спортлото» тиражы. 8.45 «Бүгүдениң спорту». 9.15 «Эртен дан бажында». 9.55 Шоодуглуг программа. 10.25 «Эртеңги сылдыс. 11.15 «Пи» демдек адаанда. 12.05 «Мөңге эдериңилер». 13.00 «Чаа салгал шилип ап тур». 13.50 Медээлер. 14.10 «Байлар база ыглажыр» деп уран-чечен телефильм. 15.20 «Рампаның ыдыкы талазында» 15.40 «Аян-чоруукчулар клуву». 16.30 Панорама. 17.10 Уолт Дисней көргүзүп тур. 18.00 «Елена болгаш штурман» деп телешиниң баштайгы көргүзүү. 19.00 Медээлер. 19.20 Эфирге дорт чугаа. 20.00 Телелоция. 20.10 «Нева телевиденце». «Бистин-биле кымнарыл?» 20.30 М. Магомаевтиң концерти. 22.00 «Түнелдер». 22.45 — 00.00 Кинолар тайылбыры.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.25 Лендиниң истелгези. 8.55 Спортчу гимнастика талазы-биле делегей маргылдаазы. 9.55 «Күзеде, бүзүренер». 10.35. Ретро. Майя Кристалинская. 11.05 Улуг ном. 11.30 «Чепсек алыр дээш ээлчегле». 12.00 Депшилгеже чүткүүшкүн. 13.30 Орус аян. 14.00 Парламент медээзи. 14.20 Ыдыктыг болгаш мөңге. 14.45 Билдинмес Россия. 15.55 Чүгле кино дугайында эвес. 16.55 Дириг амыраннар делегейинде. 17.55 Дамчыдылга. 18.00 Баскетбол талазы-биле делегей маргылдаазы. 19.00 Шын ує-чадазы. 19.55 Чаолаллар. 20.00 Медээлер. 20.20 Хүн бүрүде байырлал. 20.30 Хөй сериялыг уран-чечен кинофильм. «Чалгынныг өскүс» деп 7-ги фильм. 21.00 Спорт гимнастиказының талазы-биле делегей маргылдаазы. 22.00 Рок-кафе. 22.30 «Бодунуң күзели-биле ынакшаан». Уран-чечен телефильм. 23.55 Чаолаллар. 00.00 Медээлер. 00.30 — 01.00 «А» деп программа.

АПРЕЛЬ 20, ПОНЕДЕЛЬНИК
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 — 14.10 Профилактиктиг ажылдар.

* * *

14.10 «Теленикст». 14.55 «Ол ынчан болган...» 15.15 «Чоруу чогунгур кижи». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.20 Робинзонда. 17.00 «НЭП». 17.30 Мультфильм. 17.55 Медээлер. 18.15 Телефестиваль. 20.20 «Тамчыктыг удукар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.20 «Чаа студия» көргүзүп тур. 00.20 «Даглыг черниң айтыырлары». 01.00 Медээлер. 01.35—02.40 Фильм-концерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Ажылгыр кижилериниң [illegible] 9.20. Итали дыл. 9.5[illegible] Бирги тайм. 10.05 Россияның [illegible] чуктар бюрозу. 11.00 [illegible] гимнастика талазы-биле делегей чемпионазы. 11.45 «Дүнеге». 11.55 Мастерлер. 12.50 Чуруп көргүзериниң аргазы. 13.05 «Санта-Барбара». Хөй сериялыг уран-чечен фильм. 34-кү сериязы. 13.40 — 14.00 Тарааччынар айтыры.

* * *

16.00 Уругларга дамчыдылга (англи дыл-кичээли). 17.00 Фольклор. 17.45 Тинко.

БИСТИН НАЙЫСЫЛАЛДАН

* * *

18.00 Уругларга фильм. 18.30 «Саян эдээнде кежээ». Дамчыдылга. 19.20 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлаллар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хүннүн-не байырлал. 20.30 «Санта-Барбара». Уран-чечен фильмниң 35-ки сериязы. 21.20 Елена Юнгер. 21.55 Спортчу карусель. 22.10 «Маргыжмышмын». 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20 — 01.05 Спортчу гимнастика.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Шинчилеттинмээн октаргай. 18.45 Хостуг шакта. 19.00 Россияже көрүүлүг. 19.15 «Кара-бажындан». 19.55 Реклама.

«УРАНХАЙ» ВИДЕОДАМЧЫДЫЛГА

20.00 Мультфильм. 20.25 Ыры байырлаалы. 21.05 Музыкалыг фильм. 22.35 Музыка. 22.50 — 00.30 «Дельта» кечек». Уран-чечен фильмниң 3-кү кезээ.

БҮЗҮРЕЛ

Баштайгы тыва Президентинин деткээн, сонгаан бүгүдеге ханы сеткилдин тураскаадыы.

Бир-ле дугаар тыва черге
Президент хинин кесчип,
Хевин кетсип, оваадайлаан
Кежиктиглер бирээзи мен.
Төре херээ тудуп баштаар
Төлээ шилир мурнунда-ла,
Төлге-шомга дүжүп чораан
Төлду ылап билирим шын.
Бүгүде чон ону адаан,
Бүзүрелин хойлатканда,
Дагдыныкчы болур салым
Таварышкан, ындыг чүве.
Менээ ынчаар идегээрден,
Меге-нүгүл, хоп-чип-биле
Хөөкүй ботту диригге-ле
Хөөп чораан үе турду...
Бурган өршээп, дарга-бошка
Бүзүндүдан адырлыр хүй
Келгенинге караам чажы
Хейде-ле бош, чуглу бержик.
«Эптиг өйнү оскунма»—деп,
Эрткен хинчээм сымыранып:
«Чурттун эргип, чонун хөөнүн
Сүйба, оттур» — дээнзиг болчук.
Деткимчениң бөлүү-биле
Демниг, кады хөделбишаан,
Шуурганга акташтырзын
Суур, кедээ черзилээн мен:
Суртаал, сүме чокка-ла чон
Чурук, намдар, угуулгадан
Кымга доктаап, үнүн бээрин,
Кыдыын алзы шилип ап тыр!
Ынанганым, бүзүрээним
Ымзандырбаан, мегелеввэн.
Нарын, солун чижилгеге
Начын болган үреп кым деп?
Арат ие аазын эмген,
Агым Хемчик суун ишкеп,
Ырак көрүш, угаазылыг
Ындыг кижи—Шекпээр оглу!
Дүжүлгеге, дүүнгү ышкаш,
Дүжүмет, хаан, баштын эвес,
Соругдааным саадааны бо!
Чону часпаан — мергени ол!
Ширээден эр белен ажыл,
Чиик хүндү сураглаваан,
Деткимчениң бөлүү-биле
Демниг, кады хөделбишаан,
Шуурганга акташтырзын
Суур, кедээ черзилээн мен:
Суртаал, сүме чокка-ла чон
Чурук, намдар, угуулгадан
Кымга доктаап, үнүн бээрин,
Кыдыын алзы шилип ап тыр!
Ынанганым, бүзүрээним
Ымзандырбаан, мегелеввэн.
Нарын, солун чижилгеге
Начын болган үреп кым деп?
Арат ие аазын эмген,
Агым Хемчик суун ишкеп,
Ырак көрүш, угаазылыг
Ындыг кижи—Шекпээр оглу!
Дүжүлгеге, дүүнгү ышкаш,
Дүжүмет, хаан, баштын эвес,
Соругдааным саадааны бо!
Чону часпаан — мергени ол!
Ширээден эр белен ажыл,
Чиик хүндү сураглаваан,
Тывазынга, тоолда ышкаш,
Дыааажан-даа лазаваан.
«Даартагы чаг орнун орта
Бөгүн өкпе дээре» —дижир
Даринавыс баажызын ол
Бөдүүн иштен, чондан тыпкан.
Бир-ле дугаар төөгүүстө
Президент хинин кесчип,
Сагылымны четтиртсе-даа,
Сагыш ажыыр үем эрте:
Уш-баш мунгаш, берге өйде
Ужук берген кижиниске
Дагдынганнай — чөвүлекчи,
Даянгыыш-даа болуул, өөрүм!
Президентим чарлыы чаагай,
Бистин чон дег, уран болзун,
Оваадайы улам чайнап,
Оруу ак-ла чорзун, өршээ!

Молдурга САЛЧАК.

Шүлүктер кыдыраажындан

МУҢГАРАНЧЫГ ТАВАРЫЛГА

Автобус эртенгинин чеди шак ажып турда, вокзалдан шимчеп үнгеш, Улуг-Хемниң солагай талазын куду баткан чазаглыг оруктап чивенведипле орган. Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуң сургуулу Эртине бирде Олча-кысче, бирде соңга өттүр Улуг-Хемнин ындыы талазында сыннар баштарынче көрүп каап, хөй-ле бодалдарга алзып чораан. Эрткен чылын авазының :«Карак суглуг олургаш, бо хеймер оолду өглеп-баштап каан болзувусса. Топтуг-томааныг уругдан тып алыр чүве болза көрем...» — деп чугааланыр олурганын ол сактып чораан. Шынап-ла, Эртинеиин ада-иезинин иазы-хары дөгээн. Авазы бежен сестеп турар, а ачазы алдан бирлиг. Эртине—чеди уругнуң хеймери. Бодуидан улуг ийи акызы, үш угбазы шупту өгбүлелиг, ажы-төлдүг. Эң улуг угбазын Эртине көрбээн-даа. Эртине төрүттүнүп турар чылын ол божааш чок апарган дээрзин ада-иезинден дыныаан. Эртине Олча-кысче көрүнгеш: «Бис чеде бээривиске, авам, ачам да кайы хире амыраарлар ыйнаан!» деп сымыраны аарак чугаалаан. Олча-кыс олче көрүп кээп, оду чайнаан хөюг кара карактарын имиреритн көргеш, ыыт чок хүлүмзүрүп каан. Эртине чартык ай бурунгаар аалынче чагаа бижээш, дыштанылгада келин эдертип чедире бээрин дыннаткан. Кыргаинар ындыг чагаа алгаш өөрүп, хеймер кенин, оглун уткуп алырынга белетканип, далган, тараазын соктап кылып, уруглары кээрге, эъдин дүлүп бээр дээш кончуг шыырак иртин демдектей көрүп ап, оолдарынче, уругларынче сес-даа сөгледипкеннер.

Автобус хүндүскүнүн бир шак үезинде Хөндергей артынын кырынга үне халыдын келгеш, кудургайны куду хииледи бадыпкан. Олча-кыс мурнунда Өвүр ажып чорбаан болгаш Хөндергей иштинин, өвүр таланың каас, чараш бойдус чурумалын магадап көрүп чораан, үенин, узун оруктун эрткениндаа эскербээн. Ийи шак үезинде автобус Хандагайтынын автостанция чанынга кээп турупкан. Эртине автобустан дүжүп кел чыда, улуг акызы Монгал биле чаавазы Долаананы көрүп каан. Оларнын-биле мендилешкеш, Олча-кысты таныштырган соонда, акызының «Москвичизинге» олурупканнар. Машина орук дургаар доозун-довуракты көжегелендир доюлдурбушаан, Улаатай бажынче углапкан. Удатпаанда ава, ачазының чайлаанга чедип келгеннер. Машина өг чанынга тура дүжери билек, өгден кырганнар сонуг-мурнуг үнгүлеп келгеннер.

Эртинеиин авазы Олча-кысче көре каантарга, чүрээ серт кыныып, боду девидексей берген. Оглунун эдертип келгени хеймер кенни чээрби бир чыл бурунгаар чок болган улуг уруунга дендин дөмей болган. Уруглары-биле менди солушкан соонда, оларын өгже чалаан.

Шайлап, чемненип олурар аразында чугаа-соот-даа калбарган. Олча-кыстың арыншырайының, дурт-сынының, аажы-чанының, көрүжүнүн, үнүнүн кырганнарын кажан шагда чок болган, бодал-сагыштан безин уттундурар чыгыы апарган улуг уруунга дөмейи шуут-ла кайгамчык! Эртинеиин авазы Ажыкмаа хеймер кенни болур уругну топтап көрүп олурарга, хөрек-чүрээ көвүдексээш, сагыш-сеткили куюмнааш, патла олурган.

— Олча-кыс Кызылдың башкы училищезинде өөренип турар, келир чылын доозар. Ава, ачазы Бай-Тайганың Кара-Хөлде чурттап турар. Ачазы мал эмчизи, авазы бухгалтерлеп ажылдап турар — деп, Эртине таныштырарга, ачазының сагыжынга хөй-ле тывызыктыг бодалдар кире дүшкен. Ангырбан ирей кезек ыыт чок боданып олургаш:

— Ачанны кым дээрил, уруум?—дээн.

— Иргит Уран-оол дээр...— дээн Олча-кыстың харыызын дыннай каапкаш, ашак, кадай сырбаш кыныып, дүвүрел-биле удур-дедир көрүшкеннер. — Амгы үеде ачамның кады чурттап чоруур кижизи мээн сонгу авам-дыр. Чогум төрээн аваммны бо чер чурттуг, башкы кижи дээр чораан. Мени божааш, уруг сыртыы саадааш, чок болган деп, ачам чугаалаан чүве — деп, уруг чугаазын уламчылап доозарга, Эртинеиің авазы алгыра каапкаш, Олча-кысты куспактап, бажын чыттап, сүйбап, ыглап-сыктап эгелээн. Ангырбан, Монгал адашкыларның карактарынын чаштары база-ла чаржып келген. Чүнүндаа ужурун билбээн Эртине ангадай берген, карактары кыланайнып олурган.

— Авазын кара олчаан кылдыр дөзеп алган күжүр уруумну — дээш, Эртинеиің авазы чугааланып ыглаарга, Олча-кыс:

— Мээн аваммы таныыр турган силер бе?

— Ийе, таныыр мен! Сээн аваң бистиң улуг уруувустур. Уруумнун уруу-дур сен. Авазын дөзээн уруум-дур сен—дээш, шүжүнейнип. Олча-кыстың бажындан катап-катап чыттап-ла олурган.

Ангырбан ирей, Монгал, Долаана база баштарынын суун ижип шаг болганнар. Бүгү чүүлдүн ынчаар андарлы бергениниге алазын калган Эртине өг иштинде бүгү улусче буруузунуп көргүлээн. Ангырбан ашак бажын көдүрүп кээп, чаштыг карактарын холу-биле чода туткулааш:

— Ужур-дүрүмге таарышпас чүве бол часкан-дыр, уругларым. Маная бис — улуг улус буруулуг бис. Уруувус чок болган соонда, күдээвис: «Уруумну бодум улузум аразынга барып өстүрүп алыр мен» — дээш алгаш чоруй барган. Ийи чыл эрткенде күдээвиске ужуражып, уруувус уруун барып көөр деп турувуста, күдээвисти өгленип алган деп медээ келген. Чаа өг-бүле туткан күдээвиске эпчок чүве кылбас бодааш, соксап каан бис. Чер аразы ырак болгаш ол хевээр узамдыгын, харылзашпайн барган бис. Ол дээш силернин угбашкылар бис деп билишпейн барганынарга чүгле бис буруулуг бис — деп чугаалаан.

— Харын-даа үезинде бээр чедип кээп, угбашкылар бис деп чүвени билип алган-дыр бис. Оон башка та чүү болур турган. Эртине-биле чоокта чаа таныжа берген бис. Хан төрел угбашкылар болган ышкажыл бис — дээш, Олча-кыс кырган-авазындан дыныды куспактаныпкан.

«Ажы-төлге угун, төөгүзүн чугаалап берип, төрел аайы-биле аралаштырып, харылзаштырып чорбаска, ол хире ондактыг-дыр.

— «Бо мунгаранчыг тавары-лга чүгле биске эвес, бүгү кижилерге өөредиг болур ужурлуг» — деп, Ангырбан ирей улуг тывып чугаалаан.

Эрес-оол МОНГУШ.
Өвүр район.

ЧЕЧЕН ЧУГАА

ЧУРТТААР, ЧУРТТААР...

Чурттаар, чурттаар...
Чурттанга деп чогум чүл бо?
Эрээн-шокар хевис азып,
Бажың казстап алыры бе?
Эктин ажыр байып алгаш,
Байбан, харам болуру бе?

Чурттаар, чурттаар...
Чурттанга деп чогум чүл бо?
Алдын, мөнгүн эдилеп чыып,
Акшаны хөй шыгжаары бе?
Чычыы-торгу кедип алгаш,
Сынзыг чаннап базары бе?

Чурттаар, чурттаар...
Чурттанга деп чогум чүл бо?
Аразынга «суг-даа акпас»
«Ачылыг» эш, даргалар чыып,
Аъшты-чемни делгеп салгаш,
Арагалап хөглээри бе?

Чурттаар, чурттаар...
Чурттанга деп чогум чүл бо?
Албан-дужаал бедий бээрге,
Албатыны бастыры бе?
Ядыы, бай деп улус ылгап,
Чагырыкчы болуру бе?

Чурттаар, чурттаар...
Чурттаары деп чогум чүл бо?
Эгиннерден даянчып аар,
Эдектерден туттунчуп аар
Чону-биле дөмей чурттап,
Соонган салгаар оолдуг, кыстыг
Чолдуг боору —чурттанга-дыр.

Майнак СААЯ.

АВАМ ЧАВЫТ БАЖЫҢЫНДА

Көдээ суурда чавыт бажың
Авам күжүр өргээзи ол.
Көвей чону, ажы-төлү
Аралажып үнер-кирер.
Чурттанганың чымыжында
Кара бажы хыраалаан бол,
Шуужуп эрткен чылдар өттүр
Караа чымчак, баары эриг.
Айдын дүне ашак бодум
«Авай» —депкеш, оттуп кээр мен.—
Ак-Хем ынды кыштаг черде
Аткыышта хевээр дег мен.
Кышкы дүне, чайгы кежээ
Ырак-чоокка чоруп чораш,
Кырган нем сактып келгеш,
Ылым чаш дег кынны бээр мен.
Арбай тараам далганындан
Назынымда пөкпес-тир мен.
Авам даараан хөректээшти
Ам-даа кеткеш, донмас-тыр мен.
Көдээ суурда чавыт бажың
Көзенээниң оду өшпес —
Эрткен-дүшкен кижилерге
Эжин ажык, шайы чылыг.

Николай ООРЖАК.

СОГУР ЫНАКШЫЛ

Чырык өртемчейде кижилер дег угаанныг, олар дег элдептиг амытан чок, аа? Азы Ангырак мээн ала караам ынчаар көрүп, ак бажымнын мээзи ынчаар бодап чор ирги бе?

Мээн суурумда кыс шаанда-ла барыын кожуунарнын өнрээзинден келив болуп чедип келген, ам бо хүннерде назы-хары кижи ортузу ажа берген албан-хаакчыга дужуп көрээли. Ат-сывын Авазы Ажылдааровна деп алыылы. Шынап-ла, хөөкүй авазы үш кыстын, ийи оолдун иези, аянныг, чараш, ак сеткилдиг ажылдакчы чүве. Өгбүлезинин, ажы-төлүнүн челенгежи, даянгыызы ол. Оон ангыда улус чонга бараан болуп, күрүнеин, чазактын белен эвес даалгазын күүседип чоруур специалист. Чалыы ынакшылынга шынчызындан «кыс берген черинге...» дээн ышкаш, назынында мында арткан.

Авазы Ажылдааровна төлдеринге дендин ынак. Оларын айбылаваас, хир-чамгадаа дээртпес. Бодунун күш четпейн, азы кылып четтикпейн бээган ажылдарынче чуржаттарын айбылаар. Чамдыкта харын даа уругларынын онаалгаларын-даа кылчы бээр.

Авазы үгбайны көөргө, күш дан бажында туруп келген, ыяжын чарган, сүүн ускан, мал-маганын саггаан, кадарчыга чедирген... арта шошкуп чорун турар. Ажылынче баарда-даа, аалынче чанарда-даа чүгүрүп чоруур. Күжүр Авазы олут ообайн чораш өстүрүп алганы ажытөлүн ажыл билбес, айбы таныыс. Кек-меди чүвелер болу бээрин эскербээн-даа, бодаалаан-даа.

Бир кызы Аянмаа дүштеда чок. Кызылдан хоорай сеннин «бок» кыстарында катчып алган «шакалдап» чоруур-дур.

Рынок үези-биле катай Авазының сагыш човаар чүвези эндерилген. Уругларынын уруглары база оон мойнунда чүдүрүлген.

Бир эртен ажылымче бар чыда, магазин чанында ак шан кылдыр хыраалай дона берген кижи чанынга келдим. Карак-ла бо, Авазы угбай болду.

— Мындыг соокта мнида чүү кылып турарынар ол?

— Кызылда уругларым уругларынга дээш мынчап тур мен. Хеп аймаа кирген дидир. Бирги эвлегде мен...

Пенсионер-даа болза, ам-даа ажылдавышаан, ажы-төлүн азыравышаан чоруур Авазыдыр ийин. «Согур» ынакшыл деп чүве ол-дур.

ТООЛДА-ДАА ДЕГ

Амыдыралдын, ашактарынын амдан-чимденин амзап каапкан, амы-хөөда чурттаганынга арга-дуржулгазы эриин ашкан кадай-кыс Чоонмаа Чооглааровна Тываның мурнуу талазында бир райондан көшкеш, пайысылада чурттаандан бээр он чыл чоокшуурда, магазинда ак шан кылдыр хыраалай берген кижи чанынга келгеш, ам-даа ажылдаптаан, ажы-төлүн азыравышаан чоруур Авазыдыр ийин. «Согур» ынакшыл деп чүве ол-дур.

ТООЛДА-ДАА ДЕГ

Амыдыралдын, ашактарынын амдан-чимденин амзап каапкан, амы-хөөда чурттаганынга арга-дуржулгазы эриин ашкан кадай-кыс Чоонмаа Чооглааровна Тываның мурнуу талазында бир райондан көшкеш, пайысылада чурттаандан бээр он чыл чоокшуурда өртекке садып-саарып турган, үш катап хөй орулга киирип эккеп-тир. Анаа өөрээн Чоонмаа беш катап хөй орулганы алыр кылдыр чагааш, баштайгы тевиштен чес көпей-даа бодунга албаан, эргим каразын база катап аътканган. Хөй хөренгилиг хөлчүн-каразы, сугже октапкан даш дег, суп-сураг болган. А Чоонмаа Чооглааровна оозун маная, чингелеп калган дээр чораан.

Үш ЭРТЕМНИГ ООЛ

Бир ортумак, ийи дээди эртемниг, тодаргай чугаалаарга, үш эртемниг — үш дипломнуг, эртем-шинчилеп ажылы-даа кылып, улуг дарга-бошка-даа бооп чораан кижи дээр, алдан хар ажа берген бир кижи Өөрүде чурттап чоруур ийин. Кадайлар-биле холбашкаш, ол улуг эрге-дужаалдарынга ызырынмайн чораан чүве эвеспе он. Акша-хөренги, эт-сеп дээнде ала караан-даа садар чыгыы, бичин-даа колдук ашпас боорга, алган кадайлары ынчангаш каар, чарыддажыр чүве-дир. Сайзырангай социализмнин таптаашкынныг, магалыг бай үеринде ол дег бай хөренгитен ховар турган. Чиик машиназы безин ийи. Ол хиреде колдуу чалаг чоруур. Дінек үжен ажыг, шээр малы ол-бо аалдарда мырыпай эндерик. Ол хиреде чиир эъли чок, садыгдан хаптаан мүн садып ижер. Оран-савазы орду-ла, ол хиреде кеткен хеви хиреліг боор. Кассазында бежен мүн ажыг акшалыг турда, сөвлгу кадайы садыгга өреленн бээрге, аштакчы эштери чыыр төлешкен болгай.

Оон оозун төөгүлээр болза, төнчу чок чүве-дир ийин.

Аравыста кандыг кижилер бар-дыр. Бир талазында солун аа?

Ангырак КУУЛАР.
Улуг-Хем район.

Кыска шоодуглар

ЭРТИНЕЛЕР ЭГИТТИНГЕН

Чоокта чаа Моолдун Убса-Нур аймактан чаладып келген бөлүк ламалар Тыва Республиканың Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Улут-Хем районнарга, Кызыл хоорайга чон мурнунга хурал хаап, мөргүл номчуп чоруп турганын чон билир болгай. Барыын-Хемчикке ол лама-башкылар март 27-30 хүннеринде Кызыл-Мажалыктын улуг-улуг албан черлеринге, организацияларынга, Культура ордузунга хурал хаап, мөргүл номчуп, чонну бурганнарга тейлеттирип, соруун кедүрүп, буянныг херекти кылганнар.

Кызыл-Мажалыкта чаа турустунган сарыг-шажын нинтилелинин салбырының болгаш районда бот-догуннаан Тываның улусчу намынын бөлүк төлээлери ол хүннерде ол бөлүктен ийи ламаны чалап элгаш, Мажалык дааның баарынга хүрээ тудар черни көргүзүп ап чораан. Оон олар Алаштың Кызыл-Хаяда Муңгаш-Чарыктан тыва ламабашкы чораан Мандышпан Балапай оглу Сарыгларныц суп кааны эт-хереселдерин, шажын номнарын (судурларны, тибет медицинаның рецептилерин), бурганнарны ужулган. Шупту алдан тос ангы ол номнарны, үнелиг эртинелерни ол чоогунда чурттап турар кырганнар Сержинмаа биле Тойбуга Күжүгеттер карактап, камгалап чораннар.

Бодунун үезин манап, үжен ажыг чыл иштинде черге чыткан, үрелбээн ол судурларнын арызында тибет медицинаның Моолда безин кадагалаттынып артпааны кончуг үнелиг рецептилери бар болган.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.

КРОССВОРД

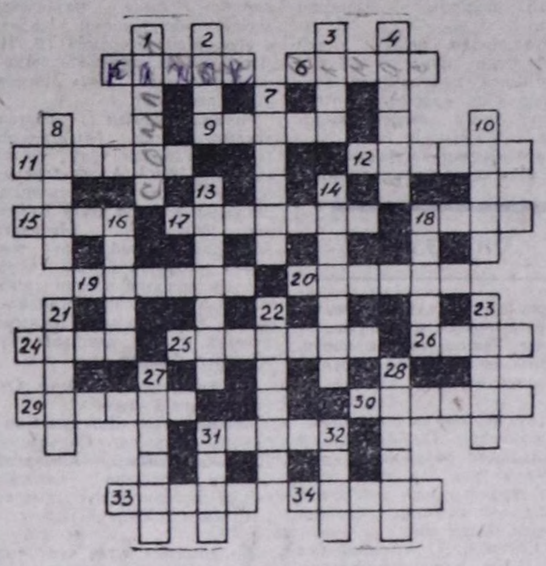

ДООРА ДУРГААР: 5. Тыва оюнга ажыглаар сеек. 6. Үнелиг металл. 9. Эт-херексел ооргаан аар кеш азы пес. 11. Улуг эвес дуюглуг ан. 12. Согун сугар тускай эдилел. 15. Тос сава. 17. Колдуунда элезиниг черлерге чоруур амытан-чыгаш. 18. Араатан. 19. Иштики өрген. 20. Албан черинин бир кезээ. 24. Араатан. 25. Өг кезээ. 26. Ажылчын теве. 29. Боонун бир хевири. 30. Бии-Хемде суур. 31. Өг кезээ. 33. Мөнгүн-Тайгада хем. 34. Өөр чылгы баштыны.

УЗУН ДУРГААР: 1. Онаалга, дужаал. 2. Соок чепсек. 3. Чаа үнүп орар оът. 4. Суг кужу. 7. Улуг ан. 8. Бир харлыг хой. 10. Өн, чүзүн. 13. Баштайгы тыва эмчилернин бирээзи. 14. Хөгжүм херексели. 16. Корум-чурум, хоойлу-дурум камгалаар орган. 18. Сахалинде далай мугулдуру. 21. Дарган кижинин дериг-херексели. 22. Кидис чадыг. 23. Ак чем. 27. Ак торлаа. 28. Ужар аппарат кезээ. 31. Хээкчилер бөлүүнден амытан. 32. Краснодар крайда порт хоорай.

Кроссвордту Николай САТ тургускан.

Апрель 11-де үнген кроссвордтун харыызы:

ДООРА ДУРГААР: 5. Кодан. 6. Уярал. 7. Амырга. 8. Майгын. 10. Арбуз. 12. Каргы. 13. Сырыы. 16. Аганак. 17. Быштак. 18. Кайман. 20. Кыштаг. 24. Угаан. 27. Салат. 28. Сообу. 31. Калан. 32. Иртыш.

УЗУН ДУРГААР: 1. Холмс. 2. Ангара. 3. Дургун. 4. Карат. 9. Кадаг. 11. Сырга. 14. Саван. 15. Сыдым. 19. Арага. 21. «Анчар». 22. Базсан. 23. Калмык. 25. Согуна. 26. Иберия. 28. Кажаа. 30. Кызыл.

СОНУУРГАКТАРГА

● Хеп аргыыр «спицылар хааны» Марио ди Кастро деп испан кижи. Чүгле херээженнерниң кылып билир ужурлуг ижин эр кижи база тергиин күүседиптер-дир эвеспе деп чүвени ол бадыткаан. Парижке, Нью-Йоркка болгулаан оон аргаан хөй санныг чүүлдериниң делгелгелери аргыкчының адын делегейге алдаржыткан. Марио ди Кастронун аргаларын делегейниң ховар дээн модельерлери, хеп быжыкчылары, аргыкчылар ажыглап турар.

● Берлин чурттуг Герхард Ласке бодунун чеди өрээлдиг квартиразында ажыдын алганы ыт музейин делегейде кара чаңгыс музей деп санап турар. Төөн чүк улузунун календары-биле Ыт чылы болур 1986 чылда ол музей ажытынган. Чыл санында анаа 50000 хире көрүкчү кээп турар. Көрүкчүлерниң үштүн бирги — уруглар. Музейде чээрби муң янзы-бүрү экспонат бар: ыт чуруу бар почта маркалары, ыт дугайында номнар, дүрзү-хевири ангыаңгы 220 шаажан, 150 плюш ытчыгаштар, ыт медальдары (чүге чүве ийик, ындыг медальдар мурнунда турган ССРЭ-ден кончуг хөй) хөрек демдектери, открыткалар... Бодунга суй белек кылдыр күүзээн кижи ол музейден ыт дүгүнден аргып каан свитерни садып ап болур.

● Кижи чем чивейн ийи айдан эрттир чурттап шыдавас деп санап турар болгай бис. Ынчалзажок үжен бир харлыг фрашуз Поль-Анри Дюген дээрзи чемненмейн 384 хонукту шыдажып эрткен. Рекорд берген аш чарлаан хонуктарында ол чүгле суг, шай, кофе болгаш суг-биле холуп каан ногаа, фрукт аймааның хандызын ижип турган. Ынча хонук дургузунда Дюгениң 113 килограмм чидиргени оон бодунга ажыктыг болган. Аш чарлаарынын мурнунда ол 215 килограмм дезилиг турган.

● Ымыраа аймааның делегейде эн улуг хемчээлдии Мурчуу Америкада чүве-дир. Эртем өзүзу-биле ымыраанын Мудас херос деп адаар. Оон мага-бодунун узуну 5,5 сантиметр, чалгыныарының херии 10 сантиметр.

● Италияның сонгу чүгүнде Адда хемде бир паром ийи чүс чыл ажыг үе дургузунда ажылдап турар. Оон төлевилелин Леонардо да Винчи чогаадып тургузуп-даа каан болза, паромнун тудуун 1784 чылда дооскан чүве-дир. Амгы хүннерде төөгүнүн болгаш техниканың ол тураскаалын чүгле туристер аттракцион хевирлиг кылдыр ажыглап турар. Оон ырак эвесте хем кежилдир көвүруглуг автоорукту тудуп тургускан.

● Эрткен чылдың ийиги чартыында Кадык камгалалының бүгү делегей организациязы ээлчеглиг сан-түн справочнигин парлалгаже үндүрген. Оон каш сандан көрээли:

Узун назылаары-биле амгы үеде японнар ылгалып үнгеш: херээженнерниң ортумак назыны 82,5 чыл, эр улус олардан алды хар эвээш чурттап турар. Японнарның соонда — француздар биле швейцарлар: херээженнер ортумаа-биле 81,3 хар чурттап турар, а эр улустан узун назылыглар—грекчер (74,3 чыл), шведтер (74, 2 чыл) болгаш американнар (71, 6 чыл). Херээженнер черле бүгү чурттарда эрлерден 5-7 чыл хөй чурттап турар.

Делегейде чурттап турар бүгү-ле кижилериң эн багай чанчылы —таакпылаары: чылдын-на таакпы-биле холбашкан янзы-бүрү аарыглардан 800000 кижи өлүп турар. Ол дээрге чер кырында болуп турар бүгү дайыннарны, өлүрүүшүннерни, бодунун амыдында четтинер чоруктарны катай алганындан безин хөй сан-дыр.

Эн хоралыг халдавырлыг аарыг —малярия. Ол чыл санында 1-2 миллион кижини өлүрүп турар.

Кижилер амы-тынынга боду четтинер талазы-биле хөй санныг чурт Венгрия: 100000 чурттакчыга онааштыр чылдын-на 40 ындыг таварылга болуп турар.

Орук шимчээшкининиң дүрүмнерин сагыыр талазы-биле чадаг кижилерге эн айыыл чок чурт Гватемала: мун чурттакчыга онааштыр чылда 15-ле кижи айыыл-халапка таваржып турар. Эн айыылдыг чурт —Кувейт: 349 кижи.

● Чээрби бирги үүс чылдың биэнезиниң болгаш техниказының, эртемниң кол дылы апар чыдар «келир үениң» дылы дижир япон дылды өөренир талазы биле сонуургал бүгү делегейде калбарган. Парижте сөвлгу беш чылда ол дылды өөренип турардарның саны 69 хуу өскен. 1980 чылдан бээр Японияже чүгле дылга чугаалап өөренип алыр дээш чоруп турар аныяк американнарның саны дөрт катап өскен.

ӨӨРҮП ЧЕТТИРИИШКИН

Тыва радиога болгаш театрга хөй чылдарда ажылдап келген Тамара Чамбаловна Саттың 70 харлаанын-биле холбаштыр анаа изиг байырны чедирген В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шиин театрының болгаш телерадиокомпаниянын коллективтеринге чүректин ханыындан өөрүп четтиргенин күш-ажылдын хоочуну солун дамчыштыр илергейлээн.

ЧОНГА САГЫНДЫРАР

Агаар шинчилээр төптүн баш удур саанаы-биле алырга, Тывага апрельде агаарның айда ортумак температуразы 0,+4 градус болур. Ол дээрге хөй чылдарда алдынган түнелдерден ортумаа-биле 2-3 градус чылыгдыр. Апрельдиң үшкү беш хонуунда республиканың даглыг черлеринге агаар дүне —9,2 градус соор, хүндүс— +17+22 градус чылыг болур.

Агаар дүрген чылыыры алгаш харның хары угда эриир чоруу республиканың хемнеринге, суглар хөөлбектеринге сугнун деннелин көдүрүп, эриктерден ажып үнүп болур. Ынчангаш эриктер кыры болгаш чавызааш шык-шыныаалар-даа суг адаанче кирип болур. Маная холбаштыр суг техниктиг дерилгелер, эриктер чалдаар техниктиг бүдүрүлгелер болгаш организациялар оларның белен байдалын мык контрольга алыр, эриин ашкан сугну чавырылдырып бадырарының хемчеглерин дүрген алыр ужурлуг. Чурттакчылар суг хөөлбектериниң, хемнериниң чоогунга көжүп хонмас болгаш турлаглар тутпас болза эки.

Кылымал суг хөөлбектерин ажыглаарының үезинде кайыхамаанчок аажылаар, харысалгалыг эвес болур болза, эриин ашкан сугга алып, анаа дужүп болурун утпас херек. Оон бадыткалы 1992 чылдың апрельдиң 6-да «Дөн-Терезин» совхозка болган таварылга болур. Совхозтун ажылчыннарының болгаш «Тыва суг-мелиорация» каттыжышкынының тудугжуларының харысалга чок болганындан хөөлбектиң бедик чалдары бузулгаш, 1 миллион кубометр хире хемчээлдиг суг оон агып баткаш, улуг когаралды болдурган. Оон совхоз болгаш чурттакчылар-даа улуг каражага таварышкан.

Часкы суг улгадып, үерлээринин үезинде онза кичээнгейлиг болунар.

Тыва Республиканың Бойдус камгалаалының талазы-биле күрүне комитеди.

29 муң километр эрткен «Москвич» 21412 (412) автомашинаны 1992 чылда үндүрген УАЗ-469 автомашинага орнажып турар. Кузелдиг кижилерни апрель 25-26-да азы май 1-2 хүннеринде Бай-Хаак суурда 2-12-15 телефонче долгаш, орнажырының дугайында чугаалажып болур.

КИНО

АПРЕЛЬ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Кровь, слезы, любовь, месть» (кыдат кино) 9.10, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00, «Ис алдын хөлче кирген» (бичии уруглар-га кино) 11.10, **Видеозал:** «Ниндзя өнчүктеп тур» 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Любовь, любовь, любовь» (2 серия-лыг) 12.00, 15.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Крепость в огне» 13.00, 17.00, «Робот Джокс» 15.00, 19.00 шактарда.

АПРЕЛЬ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Кровь, слезы, любовь, месть» 9.10, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00, «Ис алдын хөлче кирген» 11.10, **Видеозал:** «Ниндзя өнчүктеп тур» 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Принц Ходен и принцесса Ранран» 10.30, «Любовь, любовь, любовь» (2 серия-лыг) 12.00, 15.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Крепость в огне» 15.00, «Робот Джокс» 13.00, 17.00, 19.00 шактарда.

АПРЕЛЬ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Черная кошка» (АКШ) 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00, **Видеозал:** «День кровавой мести» 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Клетка» (АКШ) 13.30, 16.00, 18.10 шактарда.

«ВОСТОК»: «Любовь, любовь, любовь» (2 серия-лыг) 15.00, 18.00 шактарда.

Индекс 667000. Кызыл хоорай Красноармейская, 100.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлели «Шын» солунуң өөскүнүн коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчылары), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эргел.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93;
КИЛДИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, нинтилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; улетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16, культура болгаш улус өөредилгези—3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аазы.

Тиражы 29050 экз.

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Чагыг № 76.